

GLASNIK

B'nai B'rith „Gavro
Schwartz“ Hrvatska

Godina/Year 5 Broj/No 23; Zagreb, srpanj/July 2021; Izlazi 4 puta godišnje/ Published quarterly

Zagrebačka Shirley Temple **Lea Deutsch (1927 - 1943)** Shirley Temple of Zagreb

VOICE of B'nai B'rith „Gavro Schwartz“ Croatia

Urednik /editor: Darko Fischer, Odgovorni urednik/Editor in Charge: Ninoslav Perović

Sadržaj

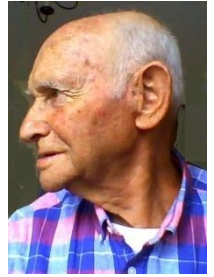
Uz dvadesettreći broj BB Glasnika	3
<i>Berta Belson: Spirala apsurdna – sukob Izraela i Hamasa</i>	4
<i>Đuro Švarc (Schwarz): U jasenovačkim logorima smrti (2)</i>	11
<i>Narcisa Potežica: Knjiga o Lei Deutsch</i>	32
<i>Anne Maria Gruenfelder:</i> Preživjeli Holokausta – povratak u „domovinu“ i dolazak u domovinu	39

Contents

Editorial to the nineteenth issue of The Voice of BB	3
<i>Berta Belson: The spiral of absurdity - the conflict between Israel and Hamas</i>	8
<i>Đuro Švarc (Schwarz): In Jasenovac Death Camps (2)</i>	22
<i>Narcisa Potežica: A book about Lea Deutsch</i>	39
<i>Anna Maria Grunfelder: Überlebende der Shoa - Rückkehr oder auch „Heimkehr“</i>	45

Darko Fischer, urednik "Glasnika"

Uz dvadesetitreći broj BB Glasnika

P oštovane čitateljice i čitatelji,

O nedavnom sukobu Izraela i Hamasa reportažu nam je napisala naša izraelska suradnica Berta Belson koja je sve te dramatične trenutke doživjela na licu mjesta. Njen prikaz daje vjernu sliku stanja koje je vladalo u Izraelu u tih nekoliko dana teškog sukoba i u kojoj su također reproducirani neki dijelovi sjećanja ove stradalnice najgoreg logora i mučilišta zloglasne NDH.

U ovom broju donosimo drugi (i posljednji) dio sjećanja Đure Švarca (Schwartz) iz Zagreba koji je bio izbavljen iz zloglasnog logora Jasenovac nakon godinu dana boravka i patnje. Prvi dio ovog potresnog teksta objavili smo u prošlom broju.

L ea Deutsch (slika na naslovnoj stranici), „zagrebačka Shirley Temple“ bila je vršnjakinja Anne Frank. Te dvije talentirane židovske djevojčice stradale su na sličan način. Prikaz knjige o Lei Deutsch napisala je za naš Glasnik Narcisa Potežica.

Ž idovi, koji su preživjeli Holokaust i vratili se svojim domovima, naišli su na različite prilike. O tome piše u ovom broju Glasnika povjesničarka Anna Maria Gruenfelder

Darko Fischer, editor of "Voice of BB"

Editorial to the twentythird issue of The Voice of BB

D ear readers

O ur correspondent from Israel, Berta Belson wrote a text about the recent war between Israel and Hamas. Written on the spot, this article gives us a vivid insight into difficulties Israel and Israelis were faced during these several dramatic days.

I n this issue our readers will find the second (and last) part of the text written by Đuro Švarc (Schwartz) from Zagreb, who during Holocaust was rescued from the infamous Jasenovac camp. The first part of this moving text we published in our previous issue.

L ea Deutsch (cover photo), often called “Shirley Temple of Zagreb” was a very talented Jewish girl, an actor, singer and dancer. She was of the same age as Anne Frank and had similar tragic destiny. A book about Lea Deutsch was recently published in Berlin (in German) and in Zagreb (translation to Croatian). The review of this book was written by our correspondent Narcisa Potežica. An abstract in English of this review you can find in this issue.

H olocaust survivors, returning to their homes were facing various difficulties. An insight of these situations you can read in an article written for our Voice by a historian Anna Maria Gruenfelder.

Berta Belson:

Spirala apsurdna – sukob Izraela i Hamasa

Samo što je proglašena obustava vatre između Izraela i Hamasa, u petak 21/5/2021 godine a obje strane su požurile da proglase pobjedu.

Sve do petka, 21/5/2021 u 02:00 trajalo je raketiranje i bombardiranje. Iako je obustava vatre već bila dogovorena, od ponoći pa do 02:00 Hamas je ispalio oko 40 raketa na židovska naselja oko pojasa Gaze da bi točno u 02:00 po ponoći prestala vatra sa obje strane. Stotine tisuća Palestinaca izašle su iz svojih skloništa zakrčivši ulice Gaze svojim automobilima. S minareta džamija objavljena je hamasova pobjeda a veliko slavlje pratila je pucnjava kalašnikovim u zrak u znak pobjede. Slavljenici su viorili palestinskim zastavama i uzvikivali „Alahu Akber, s dušom i krvlju otkupljujemo te Deifu“, odajući time počast Mohamedu Deifu, vođi militantnog krila Hamasa, kojeg izrael ni ovaj put nije uspio da likvidira. Slično je bilo i u istočnom Jeruzalemu, u naselju Sheikh Jarrah, u Ramallahu i u drugim palestinskim

Izraelski željezni štit u akciji protiv raketa

gradovima gdje je „pobjeda“ Hamasa proslavljena vatrometom. Tisuće Palestinaca su već u rano jutro krenuli da slave pobjedu u Al Aksu provocirajući palestinskim zastavama izraelsku graničnu policiju. Slaveći „pobjedu“ Hamas je nabrajao listu svojih „dostignuća“. Tjekom 11 dana Hamas je ispalio na područje Izraela preko 4300 raketa, potjerao u skloništa milijune Izraelaca, ubio 12 Izraelaca i ranio nekoliko stotina. Ovo posljednje hamasovo raketiranje obustavilo je školsku nastavu u najvećem dijelu Izraela, dovelo do iverredne mobilizacije izraelske vojne rezerve i nanijelo ne male troškove i gubitke izraelskom gospodarstvu što je samo dodatno opteretilo državni budžet koji je i onako ispražnjen koronom i učestalim državnim izborima. Ali najveća pobjeda Hamasa došla je iz potpuno neočekivanog pravca. Dok su planirali sukob s Izraelom vođe Hamasa nisu računale da će eskalacija sukoba kojeg su otpočeli raketiranjem Jeruzalema dovesti Izrael na rub građanskog rata. Anarhija i ulično nasilje

koje su se proširili po izraelskim gradovima u kojima živi miješano židovsko-arapsko stanovništvo (riječ je o Arapima koji su punopravni izraelski državljani) iznenadila je i sam Hamas. I upravo ove ulične borbe Arapa i Židova u izraelskim miješanim gradovima u kojima su linčovani slučajni prolaznici, kamenovani i spaljivani automobili, razbijani izlozi i pljačkane prodavaonice na očigled policije koja nije uspijevala uspostaviti kontrolu, bio je najveći Hamasov uspjeh.

I s izraelske strane proglašena je pobjeda. U združenom obraćanju naciji izraelski premijer Benjamin Netanyahu, ministar odbrane Benjamin Ganz i zapovjednik glavnog stožera Aviv Kochavi nabrojali su dugu listu postignutog u 11 dnevnoj vojnoj operaciji koja je nazvana „čuvar zidina“. Na toj listi se našlo uništenje preko 100 kilometara podzemnih tunela koji su služili Hamasu kao skrovišta za potrebe krijumčarenja i prebacivanja oružja kao i za kretanje pripadnika Hamasa sa jedne lokacije na drugu. Ispod Gaze nalazi se mreža ovakvih tunela, koje Palestinci popularno zovu metro a Izrael tvrdi da je u proteklih 11 dana uništio preko 100 km tog „metroa“. Samo postojanje kao i lokaciju ovih tunela izraelska vojska je otkrila uz pomoć specijalne mašinerije o čijem načinu rada javnost ne zna mnogo, ali i uz pomoć izraelske tajne obavještajne službe koja djeluje u samoj Gazi. Premijer Netanyahu, ministar odbrane Ganz, i zapovjednik glavnog stožera Kochavi, pohvalili su se još i da su tijekom akcije likvidirali pet visoko rangiranih vođa Hamasa, te 20 srednje rangiranih vođa Hamasa, da su zadali teški udarac hamasovim balističkim kapacitetima uništivši lansere raketa ali i mjesta gdje su se ovakve rakete proizvodile, te da su tijekom bombardiranja pogodili brojne hamasove urede i banke iz kojih se upravljalo i financiralo hamasovim aktivnostima. Trojica izraelskih lidera s ponosom su istakli da je od preko 4000 raketa koje je Hamas ispalio, 90 posto raketa blokirano uz pomoć izraelskog proturaketnog sistema gvozdena kupola.

Ono što nisu spomenuli niti Hamas a niti izraelski lideri u svojim pobjedničkim govorima je da je u posljednjih 11 dana poginulo u Gazi 232 Palestinca od kojih je 65 djece i još 12 Izraela među kojima je dvoje djece, da je 1900 ranjenih Palestinaca i još 200 ranjenih Izraelaca od kojih su mnogi hospitalizirani zbog ranjavanja a među njima je veliki broj teško povrijeđenih, da su mnogima uništene kuće i da će život mnogih biti mnogo teži nakon ove „pobjede“.

Kako je počelo ovaj put

Kada je riječ o palestinsko-izraelskim odnosima teško je uzeti jednu točku kada je sve počelo, jer iza svake takve „početne točke“ ima nešto što joj je prethodilo. Ali uzmimo recimo za ovaj put kao početnu točku napetost koja je nastala vezano za najavljenju deložaciju nekoliko palestinskih obitelji iz njihovih domova u istočnom jeruzalemskom naselju Sheikh Jarrah. Priča o tim domovima je duga i zamršena ali ako bi smo je pojednostavili, mogla bi zvučati ovako. Prije 1948 godine sporne kuće u jeruzalemskom naselju Sheikh Jarrah su pripadale židovskim obiteljima. Nakon rata 1948 godine i podjele Jeruzalema između Jordana i Izraela, svi Židovi koji su živjeli u istočnom Jeruzalemu koji je pripao Jordanu napustili su svoje domove i prebjegli u zapadni Jeruzalem koji je pripao Izraelu i obrnuto svi Arapi koji su živjeli u zapadnom Jeruzalemu prebjegli su u istočni Jeruzalem koji je sada bio jordanski. Tako su se židovske izbjeglice naselile u napuštene arapske kuće a arapske izbjeglice su se te 1948 godine naselili u napuštene židovske kuće u Sheikh Jarrahu. Kasnije je Izrael u šestodnevnom ratu 1967 godine zauzeo istočni Jeruzalem od Jordana pa se jeruzalemsko naselje Sheikh Jarrah našlo sada u Izraelu. Ubrzo nakon šestodnevnog rata izraelska vlada je anektirala istočni

Kupola na stijeni u Jeruzalemu, mjesto početka nedavnih sukoba

Jeruzalem. Što se tiče arapskih kuća koje su Arapi napustili u zapadnom Jeruzalemu bježeći u istočni dio grada, država Izrael im nikada nije dala pravo da se u te kuće vrate, a njihova imovina je konfiscirana uz obrazloženje da su arapski vlasnici imovine iz zapadnog Jeruzalema bili odsutni nakon događaja koji su doveli do uspostavljanja države Izrael. Ovaj zakon se nije

odnosio na židovsku imovinu u istočnom Jeruzalemu iz prostog razloga što stanovnici zapadnog Jeruzalema imaju izraelsko državljanstvo pa je samim tim njihova privatna imovina zagantirana dok stanovnici istočnog Jeruzalema nemaju izraelsko državljanstvo već samo rezidencijalni status pa se prema tome ne mogu pozvati na izraelske zakone koji garantira privatnu svojinu. Arapski stanovnici istočnog Jeruzalema mogu podnijeti zahtjev za dobivanje izraelskog državljanstva, ali to je dug i neizvjestan proces i većina stanovnika Istočnog Jeruzalema bira da to ne učini jer ne priznaju izraelsku aneksiju Jeruzalema.

I upravo pozivajući se na ovaj zakon koji garantira privatnu svojinu izraelskih građana, bivši vlasnici kuća iz Sheikh Jarraha kao i neka ultradesničarska udruženja, obratili su se sudu koji je najavio deložaciju dugogodišnjih žitelja ovih kuća iz Sheikh Jarraha. Sve se ovo dešava u vrijeme mjeseca ramazana kada su tenzije u Jeruzalemu na vrhuncu i čak što više na dan lailat el kadr (27 noć koja je jedna od najvažnijih praznika za muslimanske vjernike) kada se na platou džamije Al Aksa okuplja na desetine tisuća vjernika. Kako bi dodali ulje na vatru i onako usijanog Bliskog Istoka, upravo tih dana i u isto vrijeme Iran je obilježio Dan Al Qudsa (Jeruzalema), nekako u isto vrijeme kada Izrael slavi dan kada je u šestodnevnom ratu izraelska vojska zauzela istočni Jeruzalem. Rastu tenzija su svakako doprinijeli i židovski ultradesničari koji su tražili dozvolu i zaštitu policije za „ples“ sa izraelskim zastavama na platou Al Akse ali i činjenica da baš tih dana Benjamin Netanياهو nije uspio da formira vladu a mandat za formiranje vlade prešao je na opozicionog lidera Yaira Lapida koji je imao velike šanse da formira vladu bez Netanياهو.

I kao da sve gore nabrojano nije bilo dosta, nova iskra došla je iz pravca Zapadne obale gdje su palestinske vlasti najavljuju izbore za 22 svibnja 2021. na kojim je Hamas želio da osvoji više utjecaja.

Naime, vlast na Zapadnoj obali već dugi niz godina drži Fatah na čelu s nasljednikom Yassera Arafata Mahmudom Abasom dok je vlast u pojasu Gaze dugi niz godina u rukama Hamasa. Ove dvije međusobno zavađene struje palestinskog liderstva se razlikuje po svojoj ideologiji i imaju potpuno različite vizije buduće palestinske države. Ako ikada dođe do stvaranja palestinske države, ta država će između ostalih morati da riješi fundamentalni problem a to je kakvu državu Palestinci žele. Fatah koji je na vlasti na Zapadnoj obali želi da Palestina bude

sekularna država koja će se temeljiti na islamskim vrijednostima ali koja će za zakon imati svjetovni zakon dok Hamas želi da palestinska država postane islamistička država koja će biti ustrojena po šerijatu. Ove dvije oprečne filozofije i vizije budućnosti palestinske države i palestinskog naroda stvorile su od Fataha i Hamasa krvne neprijatelje, što povremeno rezultira i oružanim sukobima i krvoprolićem između aktivista Hamasa i Fataha. Bilo kako bilo tek Hamas je u najavljenim izborima 22 svibnja vidio šansu da ojača svoju poziciju na Zapadnoj obali. A da bi se među palestinskim stanovništvom ojačala pozicija nema ništa lakše do uperiti prstom u pravcu Al Akse. Optužujući Fatah da je nesposoban, da je korumpiran, da ne pruža dovoljno otpora izraelskoj okupaciji i da ne čini ništa da zaštiti žitelje spornih kuća iz naselja Sheikh Jarrah, Hamas je uz pomoć svojih aktivista inicirao učestale sukobe sa izraelskom policijom, posebno od početka ramazana. Odgovor policije na sve učestalije sukobe bio je blokiranje nekih palestinskih okupljanja početkom svetog mjeseca ramazana, koji je i onako period pojačane osjetljivosti, što je dodatno pojačalo tenzije u gradu. Do prvih većih sukoba došlo je 7 svibnja posljednjeg petka mjeseca ramazana, istog onog dana kada je Iran obilježavao dan Jeruzalema. Stotine hamasovih aktivista gađali su policiju kamenjem a policija je pokušala rastjerati demonstrante otvaranjem vatre, gumenim metcima i suzavcem. Ovdje je važno napomenuti da su policajci koji su zaduženi za održavanje reda u kompleksu Mesdžidul aksa regrutiraju iz redova Arapa, Druza ili Beduina. Izrael već godinama regrutira policajce iz redova nežidova upravo iz razloga kako bi ublažio tenzije na kompleksu Al Aksa. Svi policajci koji su zaduženi za red na Svetom platou govore arapski jezik a mnogi od njih su muslimani pa stoga dobro poznaju vjerske zakone, kulturu i običaje.

Samo tri dana nakon navedenih sukoba u kojim je povrijeđeno oko 50 ljudi i na sami dan Lajlat al kadr došlo je do kulminacije tenzija. Izraelci su u ponedjeljak 10 maja trebali obilježiti Dan Jerusalima, nacionalni praznik kojim slave aneksiju Jeruzalema. Proteklih godina tisuće Izraelaca — uglavnom vjerskih nacionalista — marširalo je Starim gradom, uključujući gusto naseljenu muslimansku četvrt, što su mnogi Palestinci doživjeli kao provokaciju. Ovog 10 svibnja, ultradesničari su tražili od policije da im da dozvolu i policijsku pratnju kako bi se popeli na Hramsku goru (čitaj plato Al Aksa) i kako bi na Svetom platou obilježili dan Jeruzalema plesom izraelskim zastavama. Policija je ovaj njihov zahtjev odbila ali je sve to rezultiralo enormnom napetošću i tenzijama.

U ponedjeljak, 10. svibnja, šok bombe su odjekivale svetim kompleksom na vrhu brda, a stotine Palestinaca bilo je povrijeđeno u sukobima sa policijom. Palestinski demonstranti bacali su kamenice na policajce a policija je uzvratila suzavcem i gumenim metcima. Osim palestinskih demonstranata među povrijeđenim su bili i pripadnici policije. Kulminacije svega nastala je kada je neko zapalio jedno drvo na kompleksu platoa Mesdžidul Aksa pa su se pronijele glasine i fake news da gori Al Aksa što je usijalo i onako napetu atmosferu, na što su židovski ultradesničari koji su sve to promatrali sa platoa ispred Zida plača, odgovorili radosnim ovacijama. Hamas koji je samo čekao svoju priliku raketirao je Jeruzalem i najavio nova raketiranja ostalih dijelova Izraela i kola koja su već krenula nizbrdo više se nisu mogla zaustaviti.

Ako je Izrael ikada vjerovao da je bolje imati za neprijatelja Hamas nego Fatah posljednji događaji su ga u to razuvjerali.

Uz sve boljke od kojih boluje Fatah, važno je još jednom napomenuti da su Fatah i njegov lider Mahmud Abas priznali pravo države Izrael da postoji i zamjenili put oružane borbe diplomacijom. Iako se Fatahu i njegovom 86 godišnjem lideru predsjedniku Mahmudu Abasu

pripisuje korumpiranost, nedostatak ciljeva i gubitak liderstva, Fatah je jedini među Palesincima s kojim se još uvijek može sjesti za pregovarački sto.

Vrijeme ne radi za 86 godišnjeg predsjednika Palestinske autonomije Mahmuda Abasa, ali istodobno pješčani sat se prazni i u izraelskoj polovici. Posljednji događaji su pokazali da Hamasova popularnost ne raste samo u pojasu Gaze već i na Zapadnoj obali pa čak i među izraelskim Arapima. Bojeći se porasta Hamasove popularnosti, palestinski predsjednik Mahmud Abas otkazao je izbore koji su bili zakazani za 22/5/2021.

Ne odluči li se Izrael da konačno sjedne za pregovarački stol sa Palestincima i da pogleda u oči svim problemima koji su na tom stolu nagomilali, umjesto što okreće glavu od tih problema tvrdeći da su to palestinski problem i da se stoga Izraela uopće ne tiču, jer je Izrael dao autonomiju Palesincima, lako se može desiti da kada Izrael bude spreman da sjedne za pregovarački stol, suočit će se sa bolnom činjenicom da za stolom nema više nikoga tko je spreman s njim pregovarati.

Berta Belson

The spiral of absurdity - the conflict between Israel and Hamas.

(Translation by Google)

A ceasefire has just been declared between Israel and Hamas, on Friday 21/5/2021 and both sides have rushed to declare victory.

Rocketing and bombing lasted until Friday, 21/5/2021 at 02:00. Although a ceasefire had already been agreed, from midnight to 02:00 Hamas fired about 40 rockets at Jewish settlements around the Gaza Strip to stop the fire on both sides at exactly 02:00 at midnight. Hundreds of thousands of Palestinians came out of their shelters, clogging the streets of Gaza with their cars. Hamas' victory was announced from minarets of the mosques, and the great celebration was followed by the shooting of a Kalashnikov into the air as a sign of victory. The celebrants waved Palestinian flags and shouted "Allahu Akbar, we redeem you Deif with soul and blood", thus paying tribute to Mohamed Deif, the leader of the militant wing of Hamas, whom Israel failed to liquidate this time as well. The situation was similar in East Jerusalem, in the Sheikh Jarrah settlement, in Ramallah and in other Palestinian cities, where the "victory" of Hamas was celebrated with fireworks. Thousands of Palestinians set out early in the morning to celebrate the victory in Al Aqsa by provoking the Israeli border police with Palestinian flags. Celebrating the "victory", Hamas listed the list of its "achievements". In 11 days, Hamas fired over 4,300 rockets into Israeli territory, chased millions of Israelis to shelters, killed 12 Israelis and wounded several hundred. This latest Hamas rocketing has suspended schooling in most of Israel, led to an extraordinary mobilization of the Israeli military reserve and inflicted significant costs and losses on the Israeli economy, which only further burdened the state budget, which was already emptied by the Covid-19 and frequent state elections. But Hamas "biggest victory" came from a completely unexpected direction. While planning a conflict with Israel, Hamas leaders did not reckon that the escalation of the conflict they had begun by rocketing Jerusalem would bring Israel to the brink of civil war. The anarchy and street violence that has spread across Israeli cities inhabited by a mixed Jewish-Arab population (these are Arabs who are full-fledged Israeli citizens) surprised Hamas itself. And these street fights between Arabs and Jews in Israeli mixed cities where passers-by were lynched, cars stoned and burned, shop windows smashed and shops were looted in front of police who failed to establish control, were Hamas' greatest success.

And the Israeli side declared victory. In a joint address to the nation, Israeli Prime Minister Benjamin Netanyahu, Defense Minister Benjamin Ganz and Commander-in-Chief Aviv Kochavi listed a long list of achievements in an 11-day military operation called the "Wall Guard". The list included the destruction of over 100 kilometers of underground tunnels that served as a hiding place for Hamas for the needs of smuggling and transfer of weapons, as well as for the movement of Hamas members from one location to another. Below Gaza, there is a network of such tunnels, which the Palestinians popularly call the subway, and Israel claims that it has destroyed over 100 km of that "subway" in the past 11 days. The very existence as well as the location of these tunnels was discovered by the Israeli army with the help of a special machinery of whose features the public does not know much, but also with the help of the Israeli secret intelligence service operating in Gaza itself. Prime Minister Netanyahu, Defense Minister Ganz, and Commander-in-Chief Kochavi also boasted that they had killed five high-ranking Hamas leaders and 20 middle-ranking Hamas leaders during the operation, and dealt a heavy blow to Hamas's ballistic capabilities by destroying missile launchers and sites where such rockets were produced, and that during the bombing they hit numerous Hamas offices and banks from which Hamas activities were managed and financed. The three Israeli leaders proudly pointed out that of the more than 4,000 rockets fired by Hamas, 90 percent of the rockets were blocked with the help of the Israeli anti-missile system Iron Dome.

What neither Hamas nor Israeli leaders mentioned in their victory speeches is that 232 Palestinians were killed in Gaza in the last 11 days, 65 of them children. 12 Israelis, including two children, that were killed, 1,900 Palestinians were wounded and 200 Israelis, many of whom were hospitalized for injuries and among them a large number of seriously injured, that many houses were destroyed and that the lives of many will be much harder after this "victory".

How it started this time

When it comes to Palestinian-Israeli relations, it is difficult to take one point when it all started, because behind every such "starting point" there is something that preceded it. But let's take as an example, for this case, the tension that has arisen over the announced eviction of several Palestinian families from their homes in the East Jerusalem neighborhood of Sheikh Jarrah. The story of these homes is long and intricate but if we were to simplify it, it could sound like this. Prior to 1948, the disputed houses in the Sheikh Jarrah neighborhood of Jerusalem belonged to Jewish families. After the 1948 war and the division of Jerusalem between Jordan and Israel, all Jews living in East Jerusalem belonging to Jordan left their homes and fled to West Jerusalem which belonged to Israel and vice versa, all Arabs living in West Jerusalem fled to East Jerusalem which was now Jordanian. Thus, Jewish refugees settled in abandoned Arab houses, and in 1948, Arab refugees settled in abandoned Jewish houses in Sheikh Jarrah. Later, in the Six-Day War in 1967, Israel occupied East Jerusalem from Jordan, so the Jerusalem settlement of Sheikh Jarrah is now in Israel. Shortly after the six-day war, the Israeli government annexed East Jerusalem. As for the Arab houses that the Arabs left in West Jerusalem fleeing to the east of the city, the State of Israel never gave them the right to return to those houses, and their property was confiscated on the grounds that Arab property owners from West Jerusalem were absent after events that led to the establishment of the state of Israel. This law did not apply to Jewish property in East Jerusalem for the simple reason that residents of West Jerusalem have Israeli citizenship and therefore their private property is guaranteed while residents of East Jerusalem do not have Israeli citizenship but only residency status and therefore cannot invoke Israeli laws which guarantees private property. Arab residents of East Jerusalem can apply for Israeli citizenship, but it is a long and uncertain process and most East Jerusalem residents choose not to do so because they do not recognize Israel's annexation of Jerusalem.

Ruined houses in Gaza

Former homeowners from Sheikh Jarrah as well as some ultra-right associations referring to this law that guarantees the private property of Israeli citizens, appealed to the court which announced the eviction of longtime residents of these houses from Sheikh Jarrah. All this happens during the month of Ramadan when tensions in Jerusalem are at their peak and even more so on Lailat el Qadr (27 nights which is one of the most important holidays for Muslim believers) when tens of thousands of believers

gather on the plateau of the Al Aqsa Mosque. To add fuel to the fire of the already hot Middle East, it was on those days and at the same time that Iran marked Al Quds Day (Jerusalem), at about the same time as Israel celebrates the day the Israeli army occupied East Jerusalem in a six-day war. Tensions were certainly raised by Jewish ultra-rightists who sought permission and police protection to "dance" with Israeli flags on the Al-Aqsa Plateau, but also by the fact that Benjamin Netanyahu failed to form a government in those days when Yair Lapid had a great chance of forming a government without Netanyahu.

And as if all of the above was not enough, a new spark came from the direction of the West Bank where the Palestinian Authority is announcing the May 22, 2021 elections in which Hamas wanted to win more influence.

Namely, the power in the West Bank has been held by Fatah for many years, headed by the successor of Yasser Arafat, Mahmoud Abbas, while the power in the Gaza Strip has been in the hands of Hamas for many years. These two quarreling currents of Palestinian leadership differ in their ideology and have completely different visions of the future Palestinian state. If a Palestinian state would ever be created, that state will have to solve a fundamental problem, among others what kind of state the Palestinians want. Fatah, who is in power in the West Bank, wants Palestine to be a secular state based on Islamic values but with secular law as the law, while Hamas wants the Palestinian state to become an Islamist state based on sharia law. These two conflicting philosophies and visions of the future of the Palestinian state and the Palestinian people have made Fatah and Hamas blood enemies, occasionally resulting in both armed conflict and bloodshed between Hamas and Fatah activists. In any case, Hamas saw in the announced elections on May 22 a chance to strengthen its position in the West Bank. And in order to strengthen the position among the Palestinian population, there is nothing easier than pointing a finger in the direction of Al-Aqsa. Accusing Fatah of being incompetent, corrupt, not resisting the Israeli occupation and doing nothing to protect residents of disputed houses in the Sheikh Yarah settlement, Hamas, with the help of its activists, has initiated frequent clashes with Israeli police, especially since the beginning of Ramadan. The response of the police to the increasingly frequent conflicts was to block some Palestinian gatherings at the beginning of the holy month of Ramadan, which is already a period of heightened sensitivity, which further increased tensions in the city. The first major clashes took place on May 7, the last Friday of the month of Ramadan, the same day Iran marked Jerusalem Day. Hundreds of Hamas activists pelted police with stones and police tried to disperse protesters by opening fire, rubber bullets

and tear gas. It is important to note here that the police officers in charge of maintaining order in the Masjidul Aqsa complex are recruited from the ranks of Arabs, Druze or Bedouins. For years, Israel has been recruiting non-Jewish police officers precisely for the purpose of easing tensions at the Al Aqsa complex. All the police officers in charge of order on the Holy Plateau speak Arabic and many of them are Muslims and therefore are well acquainted with religious laws, culture and customs.

Only three days after the mentioned conflicts in which about 50 people were injured, and on the very day of Lajlat al-Kadr, tensions culminated. The Israelis were scheduled to mark Jerusalem Day on Monday, May 10, a national holiday celebrating the annexation of Jerusalem. In recent years, thousands of Israelis - mostly religious nationalists - have marched through the Old City, including a densely populated Muslim neighborhood, which many Palestinians saw as a provocation. This May 10, ultra-rightists asked the police to give them permission and a police escort to climb the Temple Mount (read Al Aqsa Plateau) and to mark Jerusalem Day on the Holy Plateau by dancing Israeli flags. The police rejected their request, but it all resulted in enormous tensions.

On Monday, May 10, shock bombs echoed through a sacred complex on top of a hill, and hundreds of Palestinians were injured in clashes with police. Palestinian protesters hurled stones at police and retaliated with tear gas and rubber bullets. In addition to Palestinian protesters, police were among the injured. The culmination of all this was when someone set fire to a tree on the Masjid al-Aqsa plateau complex, so rumors and fake news spread that Al-Aqsa was burning, which heated up the already tense atmosphere and some Jews responded with a standing ovation. Hamas, which was just waiting for its chance, rocketed Jerusalem and announced new rocket launches to other parts of Israel and carts that had already gone downhill could no longer be stopped.

If Israel ever believed that it was better to have Hamas as its enemy than Fatah, recent events have dissuaded it.

With all the ailments that Fatah suffers from, it is important to note once again that Fatah and its leader Mahmoud Abbas recognized the right of the state of Israel to exist and replaced the path of armed struggle with diplomacy. Although Fatah and its 86-year-old leader, President Mahmoud Abbas, are credited with corruption, lack of goals and loss of leadership, Fatah is the only one among the Palestinians with whom Israel can still sit at the negotiating table.

Time does not work for 86-year-old Palestinian Authority President Mahmoud Abbas, but at the same time the hourglass is emptying in the Israeli half as well. Recent events have shown that Hamas' popularity is growing not only in the Gaza Strip but also in the West Bank and even among Israeli Arabs. Fearing a rise in Hamas' popularity, Palestinian President Mahmoud Abbas has canceled elections scheduled for May 22/2021.

Israel could maybe decides finally to sit down at the negotiating table with the Palestinians and look into the eyes of all the problems that have piled up on that table, instead of turning its head away. Claiming that those problems are Palestinian problems and therefore not of Israel who gave autonomy to the Palestinians, it can easily happen that when Israel is ready to sit at the negotiating table, will face the painful fact that there is no one left at the table who is ready to negotiate..

Đuro Švarc (Schwarz):

U jasenovačkim logorima smrti (2)

Na sam Božić jelo se i pilo u upravnoj zgradi, kroz otvorene prozore svirao je radio, a jučerašnja krv crvenila se je pred ulazom.

Nekako iza toga se je pročulo u logoru, da će Miloš u Švicarsku. Oko 28. ili 29. XII. 1941. pozvani smo svi grupnici i zapovjednici pred upravnu zgradu. Predvodio nas je Diamantstein. Van je izašao najprije poručnik Barbarić, omanji crnomanjasti čovjek, a odmah iza njega Miloš. I sada se je dogodilo nešto, što bi se moglo okrstiti najkurioznijim govorom, koji je ikada bilo gdje održan. Sastojao se od nekoliko puta ponovljene jedne jedine riječi: Dečki!. Izrekavši prvi put tu riječ, okrenuo se je Miloš i teatralno otišao u lančaru. Mi smo naravno sa namještenim strahopočitanjem na licima i sa neizmjernim čuđenjem u mislima čekali šta će slijediti. Za nekoliko minuta je izašao iz lančare, stupio pred nas i opet se na vlas zbililo ono prijašnje. Izrekao je: Dečki! - i kao na pozornici okrenuo se i nestao u lančari. To se je ponovilo i teći put. Kad je treći put zatvorio iza sebe vrata lančare, izrekao nam je Barbarić, kojemu je i samome valjda bilo već preglupo, da dalje zebe na toj zimi, nekoliko riječi, da će Miloš napustiti svoje dosadašnje mjesto, a on da će ga naslijediti, te da nam Miloš vjerojatno hoće reći da se imamo vladati kako treba. Barbarićevo uredovanje potrajalo je samo nekoliko dana, jer se je naskoro Miloš povratio iz Švicarske. Ovo sam sve naveo samo da se vidi harlekinstvo tog krvoloka. Drugom je pak prilikom bacio u zrak metalnu kuglicu i izvadio revolver, da je netom pogodi, što je valjda čitao u cowboyskim romanima. Ili bi pak došao u lančaru fićukajući u elegantnim hlačama sa rajsferšlusom postrance. Drugi put pak sa šljemom na glavi (bogzna zašto). Imao je

Đuro Švarc sa sinom Emilom, Zagreb 1941. Đuro nosi žutu oznaku "Z"

psa vučjaka, zvao se Foksi i mačku, koju na naročito mazio. Često put je dojašio u logor. Zatočenik Mandl, koji je ponekad vozio Milošev automobil, pričao mi je, da je upravo nemoguće slušati razgovore, što su ih vodili on i Matijević. To da nisu bili nikakvi suvisli razgovori, nego histerički izljevi i grožnje i molenje Matijevića: Ljubo, nemoj da me ubiješ! Miloš je naime naročito rado ubijao one, koje je lično poznao. Tako je s velikim zadovoljstvom ubio zatočenike Gerbera, Pessinga i Steinhardta, s kojima je imao dnevno posla, jer su radili u knjigovodstvu. Ubio ih je, jer im je navodno jedan namještenik-podvornik donio slanine. Pessinga je ubio pred očima njegovog maloljetnog sina. Matijević je, kako su mi pripovijedali, viđao miševe, dakle je pokazivao znakove delirium tremensa.

Na samo Silvestrovo 1941. odigravale su se borbe oko logora. Navodno su partizani htjeli osloboditi zatočenike. Kroz cijeli dan se puškaralo. Kako su meci na nekoliko mjesta presjekli električni vod

duž ceste, morala ga je moja grupa za vrijeme tog puškanja popravljati. U jarku kraj ceste ležali su ustaše, te mještani u civilu sa naperenim puškama, koje su od vremena do vremena palili. Mi smo pak morali raditi između boraca. Izgleda, da su napadači pogodili tko smo, jer nisu pucali na nas. S druge strane Save čulo se je vikanje: „Na juriš!“ - neartikulirani glasovi.

Iz stražare su ispaljivali crvene rakete. Automobilom su oko 10 sati navečer dovezli nešto sto je ličilo na ponton. Zima je te noći bila užasna. Prema večeri je pucnjava utihnula, a mi smo nekako oko 4 sata ujutro ispitujući žicovod, došli u samo mjesto, koje je izgledalo kao obamrlo. Ljudi su se naime bojali puškaranja, pa su se sklonili u podrume kuća. Na cesti u teretnim automobilima čuli smo njemački govor, a sutradan se je čulo gruvanje topova. Popratak električne mreže za vrijeme borbe nije imao nikakvu svrhu, jer centrala ionako nije radila, nego je to samo bila zloba, odnosno želja, da budemo ubijeni.

Mjesec januar 1942. je bio jedan od najtežih mjeseci u logoru. Ubijalo se je uvijek, a naročito 9, 10, 11. i 12. Uostalom nisam više točno ni pratio datume. Naučio sam se na ubijanje kao na kruh svagdašnji. U barakama je visilo inje na stropu i mada smo spavali stisnuti jedan uz drugoga, obučeni i u kabanicama, ipak se događalo, da uslijed zime nismo mogli spavati. Zatočnici su dobivali mjehure po nogama, koji su se otvarali i neprestance curili, dok nisu umrli. Onima, koji su radili vani, bilo je zabranjeno, da se bilo gdje ogriju. Pred pilanom i u nadstrešnici pilili su po cijeli dan gladni zatočnici u onoj užasnoj sivoj zimi drva, a nije im bilo dozvoljeno, da se u obližnjoj centrali malo ugriju. Ja sam imao iz dasaka skalupljenu prostorijicu od 2 m² baš nasuprot pilane kraj brijačnice. U toj prostoriji je bila pećica. Iako je sa svih strana propuhivalo, ipak je bilo moguće, da se ugriju ruke, mada je bilo vrlo teško pribaviti drva. Ta prostorija je imala golemu prednost, da se iz nje vidjelo van, a izvana se nije vidjelo unutra. Osim toga je bila vrlo zgodno smještena među hrpama snijega i drva. Po dvorištu ispred te prostorije krstarili su ustaše sa debelim batinama i zavirivali u svaki budžak ne sakriva li se gdje zatočenik. Naravno, da su nabasali i na moju prostorijicu. Dolazili su k meni zatočnici, pače najbliži rođaci, brat. Od straha za njih i za sebe, morao sam ih tjerati van. Koliko god sam ih tjerao, nisu se mogli otrgnuti od pećice. U lančaru pak znao je doći meni poznati zatočenik, koji je radio vani i molio me je, da ostane unutra nekoliko minuta. Ali kako je to bilo moguće!? Najviše sto sam mogao učiniti bilo je, da sam s njim prošao kroz nekoliko odjela lančare pod izlikom da nekoga ili nešto tražim. To je bila jedina toplina, koju sam mu mogao pribaviti, iako je i u lančari inače bilo prilično hladno.

Uslijed gladi moralo se je krasti. Ako bi koga uhvatili, taj je naravno bio kažnjen smrću. Nas grupnike smatrali su suodgovornima. Morao sam opominjati ljude, da ne kradu odnosno da kradu oprezno, ali su mi odgovorili: Ako ne kradem, onda ću sigurno krepati, ako kradem, možda neću. Znao sam, da je tako. Moji ljudi krali su nevjerovatnom smjelošću. Penjali su se pod raznim izlikama na tavane i krali kukuruz određen svinjama. Dogovorili smo se, da ću ja poslije podne, oko pola pet, nestajati iz radionice. Onda će oni peći kukuruz. Najviše i najbolje je umio krasti mali Jakica Altarac iz Zagreba i Milivoj Nikolić iz Visokog. U radionici smo imali peć za sušenje elektromotora. U tu peć ugradili smo posebne roštilje, koji su bili potpuno nevidljivi, a nisu se mogli ni pretragom lako naći. Na jednom ormaru pod stropom uredili smo električnu peć. U baraci, u kojoj smo spavali, Srbi takozvani Sjenari (jer su išli preko Save po sijeno) noću bi oko 1 sat pekli svoj kukuruz. Naravno, da sam i sam krao. Krali smo iz kupusare kraj Ekonomije, iz trapova. Jednom sam iznio iz ustaške mesnice pune džepove čvaraka radi brata, kojemu su se smrzli prsti i koji je trebao masti. Krao sam na taj način, da su me moji ljudi, koji su tamo radili na instalacijama, prethodno obavijestili gdje se što nalazi. Ja sam onda došao na inspekciju, a oni bi se tobože radi preispitivanja vodova postavljali na takova mjesta odakle su mi mogli signalizirati opasnost, prisutnost ustaša. Za prvih četiri mjeseca, kad sam bio na običnoj zatočeničkoj hrani, osjećao sam, da unatoč krađa neću više dugo izdržati. Već sam sasvim smalaksao. U zadnji čas spasio me je dnevni obrok kruha, što sam ga kao grupnik dobivao, i koji sam dijelio s rođacima, a i s ostalim zatočenicima. Davao sam im po malu krišku kruha, a kad mi je jedan ili drugi od abonenata umro, imao sam bezbroj molitelja za nasljedstvo. Dobru hranu imala je jedino logorska kancelarija, jer su oni dobivali jelo, koje se je oduzimalo novo nadošlim. Slobodnjaci su naravno obično imali vlastito kućanstvo.

Sa običnom zatočeničkom hranom bez krađa moglo se je izdržati oko dva mjeseca već prema tjelesnoj otpornosti i radu, koji je dotični izvršavao. U mojoj je grupi, koja je bila sastavljena

od kojih 12 do 14 Židova, 6 do 8 Srba i 5 do 6 katolika, vladala izvanredna sloga i uzajamno pomaganje. Bili smo svi za jednoga, a jedan za sve. Sjećajući se onih teških dana upravo me je zabolilo srce, kad sam po izlasku iz logora slušao kojekakve glasine o navodnom nemoralu među zatočenicima. Kao da su Židovi izigravali Srbe i Hrvate, Srbi Hrvate i Židove, a Hrvati Židove i Srbe. Naravna stvar, da se među tako raznolikom i po broju tako velikom masom i u tako užasnim okolnostima, događaju beskarakternosti, ali onaj koji je uistinu prošao logorski život, koji je uistinu razumio opasnosti i koji je osjetio glad do umiranja i kojega su tjerovali na rad teži, nego što je to tjelesno mogao podnijeti, taj znađe, da to za ogromnu većinu nije istina. Mnogi, koji su i te kako nastojali zaštititi živote svojih drugova, morali su i glumiti i praviti lijepo lice na ustaška naređenja. Zatočnici to često puta nisu razumjeli, nego su to krivo tumačili. Uostalom i ja sam drugačije gledao na stvar kad sam bio obični zatočenik, a drugačije kad sam nakon 4 mjeseca postao grupnik i kad mi je svaki krivi potez mogao donijeti smrt. Na naš stručni rad stavljali su ti ignoranti u tehničari upravo nemoguće zahtjeve. Sve je moralo biti odmah gotovo, a kako i s kojim sredstvima - to smo znali samo mi i dragi Bog. I samo nas je usud spasio iz situacija, da su postrojenja mnogo puta izdržala, da ni danas još ne znam kako. Neki zatočnici su uistinu ostavili lošu uspomenu, a takovih je bilo među svim narodnostima.

Sjećam se i mnogih logorskih „pikanterija“. Pred pročeljem ciglare stajali su u redovima novo nadošli. Na zemlji krvarilo nekoliko mrtvih im drugova, a ustaše ih čuvali nataknutim bajonetima. Morao je pokoji, sav krvav u licu, pjevati sevdalinke, jer su ustaše zapovijedili: „Ima da bude pjesma!“

U zatvoru su učestala kojekakva mučenja. Među ustašama Jasenovca je bilo i dijete od oko 12 godina, zvao se je Marijan. I njega su učili ubijati, te je navodno nekolicinu i ubio. Sam sam pak vidio kako je na Miloševu zapovijed tukao pred zatvorom zatvorenike. Miloš mu je rukovodio kundak i pokazivao kako i gdje treba udariti.

U crtaoni pravili su zatočnici kojekakve nacрте za izgradnju raznih vojarni, zgrada. Miloš je jednom promatravši to posprdno primjetio: Kakve zgrade? Pravite nacрте za mrtvačnice, mrtvačnice!

U logoru su osobito u početku bili u opasnosti ljudi sa naočarama i zlatnim zubima. Naočari su valjda bili znak intelektualizma, a zlatni zubi su im dobro došli. Ing. Goldstein, koji je imao zlatne prednje zube, bio je kadšto samo radi toga u smrtnoj opasnosti. Kad su se dva zatočenika razgovarala, primjećivao bi koji: Čuješ, ti imaš kaput od moga staroga.

Može biti, a kad su ti ga ubili? „Odmah kod ulaza u logor pred mojim očima. Stajao sam kraj njega, a nisam smio ni okom trepnuti.“

Miloš i Luburić su se prilikom obilaska logora rijetko kada vraćali, a da nisu koga u barakama ubili. Radi ničega. Ako im npr. ležište nije bilo prama ukusu uređeno. Jedanput je Miloš došao u centralnu kuhinju i zatvorivši vrata za sobom viknuo je: „Kakav je to kupleraj?“ - te je počeo strijeljati kuhare.

U logoru u šumi, kad smo radili na nasipu, dolazio je Dido Kvaternik. Prošao bi nasipom u pratnji Luburića. Dolazio je i u logor Ciglane i kadšto zvao zatočnike radi nekih tehničkih objašnjenja. Bio je prisutan i 9.11.1942. kad je došla ona famozna komisija, o čemu će biti riječ kasnije.

Jednoga dana prilikom obligatnog večernjeg prozivanja u našoj baraci, koje je izvršio zatočenik pisar Sima, (inače po profesiji mislim inženjer) i kad se je baraka već zatvorila, opaženo je da jedan zatočenik nedostaje. Zavladao je teška atmosfera, jer se je znalo, ako ga se ne pronađe do sutra, da će otići cijela baraka. Nakon kakvih pola sata otkriven je u latrini, gdje je fingirao nesvjesticu. Kako je latrina bila kraj žice, bilo je jasno, da je htio pobjeći. Od straha izbezumljeni zatočnici od kojih su se mnogi nadali da će izaći iz toga pakla (dapače govorilo se o neakvim zamjenama) navalili su na njega šakama od čega je naskoro umro. Takav postupak zatočenika se ne smije ipak osuditi ili stigmatizirati kao krvološtvo, nego ima služiti

samo kao ilustracija do čega dovodi život u abnormalnom strahu i užasu. Zapovjednici baraka bili su Vlado Glušac i Slobodan Micić, a pomagači su im bili braća Čolakovići.

U januaru 1942. uveli su tu novost, da su preglede novih grupa počeli vršiti u tunelu. Hranu, koju su novo nadošlim oduzimali, znao bi kadšto, sada već zastavnik Matijević, pred crtaonom bacati među sakupljene zatočenike uživajući u međusobnoj jagmi i tučnjavi. Pucao bi od smijeha i zvao Wienera, da to pogleda, a ovaj se je naravno morao s njim smijati. One grupe, koje nisu navraćale u tunel, nego su ostajale pred upravnom zgradom, okrenule bi se za pola sata prema izlazu. Te grupe uopće nisu ulazile u logor, nego su odmah išle na likvidaciju. Sve je to već prelazilo u običaj.

Jednom sam radio na rezervoaru nasuprot stražari. Odozgo sam primjetio kako Dane prstom zove starijeg zatočenika, koji je prolazio cestom. Miloš, koji se je baš u blizini razgovarao s jednim civilom, opazio je Daninu kretnju i pardoniravši svog subesjednika pošao za njima u stražaru. Za koji minut se je vratio, i nastavio prekinuti razgovor kao da se apsolutno ništa nije dogodilo. Nekoliko sekundi kasnije odvuкао je jedan ustaša lešinu starca prema Ekonomiji.

Kako je bilo zima, nije se više strogo pazilo na to, da se lešine pokapaju. Po koja gola lešina našeg druga, s kojim smo se do nedavna razgovarali, ležala je po više dana pred barakom.

Proljev je uvijek vladao u logoru. Ako ga nije uspjelo za nekoliko dana zaustaviti, onda se umiralo. Za proljev smo imali odlično sredstvo čaj od hrastovog drveta, koje smo imali na pilani. Za mnoge je bio problem gdje da kuhaju čaj, ali za nas, koji smo radili u radionicama, gdje su bile i kovačke vatre, to nije bilo komplicirano. I pougljenjeni grah služio je u istu svrhu.

U boksu u baraki bilo je mjesta za trojicu, ali kad su došli novi, spavalo nas je i četvorica, i peti bi se pružio poprijeko do naših nogu. Nuždu smo i ovdje obavljali obično u barakama, jer su se barake noću zaključavale, a iznimno za mjesječevih noći u latrini. Tada se naime barake nisu zaključavale, jer je straža dobro vidjela naše kretnje.

U petak 30.1.1942. pozvao je Miloš grupnike i zapovjednike oko 8 sati navečer u upravnu zgradu. Pitao je koliko vremena treba, da se podigne jedna baraka i da želi, da se postavi za jednu noć, jer da u nedjelju dolazi komisija sastavljena od Nijemaca, Talijana, Bugara i Mađara, da pregleda naš logor. Pošto su piloti za tu baraku već bili zabijeni u zemlju, to je grupnik građevinske grupe ing. Rudolf Stern izjavio, da to može biti za dva dana. Radilo se je o baraki broj 8, koja je pred komisijom imala predstavljati našu blagovaonicu. Branko (mislim prezimenom Cvitanović), koji je vodio srpsku građevnu grupu, preuzeo je na sebe, da se ta baraka podigne. Grupniku Ekonomije Feldbaueru naredio je Miloš, da zakolje kravu i da se posuda za dijeljenje hrane poveća od 0.4 na 0.7 lit. Ima se kuhati gušći grah. Obećao je, da će pri gradnji barake broj 8 pomagati i ustaše. Kod tog dogovora bili su prisutni osim Ljube još i Kojić, Modrić, zloglasni Mujo i još četiri, pet ustaša. U logoru je zavladao do sada još neviđeno obilje hrane. Bilo je velikih komada mesa. Ustaše su stajali kod kazana i naročito pazili, da se izdaju obilni obroci. Bilo je i repete, koliko si gotovo htio. Ljudi su se u pravom smislu riječi prežderavali grahom. U logoru su se počeli vršiti neki sasvim neobični radovi. Naša latrina, koja je dosad samo s jedne strane bila sa nekoliko dasaka zaštićena od pogleda prolaznika na cesti, ograđena je daskama sa svih strana i pokrivena krovom. Poslije komisije, to se je sve srušilo, srećom bez ljudskih žrtava. Puteljak, između jezera do naših baraka, kojim je osobito za stare ljude bilo opasno proći radi pogibelji da se ne okliznu u jezero, pretvorio se u most sa (kažem i pišem) ogradom na obim stranama.

Izgleda, da je komisija bila odgođena, jer je navečer 31.1. došao u baraku Spiller i saopćio, kako je rekao „Srpčićima i Židovčićima“, da će sutra biti opće čišćenje i nastup pred upravnom zgradom u pola osam. Prije nastupa dobili smo opet graha u kojem je bilo mesa. Stajali smo pred upravnom zgradom do 10 minuta prije 8, kad se je s batinom u ruci pojavio Miloš i po njegovom naređenju je Wiener počeo raspoređivati pojedine grupe za posao. Dio moje grupe (gdje sam se ja nalazio) dodijeljen je grobarskoj grupi Haima Danona i svi skupa smo utovareni na teretni automobil u kojem su se već nalazile lopate. Bilo nas je 42 zatočenika. U automobil je ušlo još oko deset ustaša s oružjem, koji su nam se za vrijeme vožnje neprestance prijetili,

osobito kad bi uslijed vožnje i neravne ceste auto poskočio i mi se nehotice sudarili s njima. Vozio je Mujo, koji je inače bio brz na ubijanju. On si je u lančari dao urediti nekakovu sablju krivošiju, valjda da njom siječe glave. Bilo je po cesti mnogo snijega, i višeput smo morali iskopavati automobil, da može dalje. Nakon više od pola sata vožnje stao je, i mi smo se pješke spustili niz obronak, noseći lopate i gazeći duboki snijeg, za Mujom, koji nas je predvodio u šumu. Došavši na oveću čistinu, naredio nam je, da se podijelimo u 3 grupe i da kopamo 3 jame. Određeno nam je bilo kopati tako dugo, dok ne dođemo do vode. To mjesto, kako sam u taj mah razabrao, moglo se nalaziti oko 400 metara od ulaznih vratiju našeg prvog logora u šumi. Kako ja nisam do toga vremena nikada sudjelovao u grobarskoj grupi, nisam naravno znao kako se taj rad stručno vrši. Mujo je opazio moju nespretnost i htio mi je odrapiti 25. No, udobrovoljio ga je Danon, koji je bio izvanredno spretan, i znao kako valja s Mujom ophoditi. Mujo me je zaboravio. okrenuo se i otišao autom. Ustaše su izvadili rakiju, počeli piti i pjevati, a zatočenici su im donijeli drva za vatru. Počeli smo kopati. Bez ikakve okrijepe neprekidno smo radili otprilike do 4 sata popodne. Pri poslu je bilo uobičajenih prijatnji i udaraca, a ing. Ericha Neumanna, koji je tada još bio živ, bacili su naglavce u iskopanu jamu iz visine od najmanje 3 metra. Jame su bile otprilike dugačke 4 do 5 metara, široke 2 i pol do 3 metra, a duboke oko 2 metra, dok im je iskopana zemlja povećavala dubinu za daljnji metar. Sjećam se, da su uz ostale sa mnom kopali Židovi i Srbi iz moje grupe. Bio je tu i jedan gluhonijemi mladić. Pitao sam Danona koliko leševa stane u jednu jamu, a on mi je odgovorio, da stanu 400 do 450. Za vrijeme kopanja pitali smo se, ne kopamo li to i za sebe, a uistinu su dvojica i to Vilko Schlossberg iz Vukovara i neki Löwy tako i radili, kako ću dalje objasniti. Pri koncu rada donio je kočijaš zatočenik ustašama toplu hranu. Kad su se najeli, naredili su nam da krenemo natrag. Schlossberg nije mogao te su ga odmah ustrijelili, a Lowy se je, jer je i on bio slab, popeo na kola, da bi se odvezao s kočijašem. Strahovito umorni kretali smo se cestom. Pred nama su polagano išla kola, a iza nas ustaše. Nakon otprilike 3/4 sata teškog marša projure kraj nas pravcem iz logora na konjima zastavnik Modrić i vodnik sa tamno zelenom kapom. Lica su im bila crvena, ne bi se znalo reći da li od vjetra ili od vina. Za 20 minuta dojure natrag iza nas i Modrić zavikne: „Natrag čelom!“ Ing. Gross iz Daruvara rekao mi je: "Kolega, mi smo propali! Krenuli smo natrag noseći lopatu, ali kola su pošla prema logoru. Iz daljine smo vidjeli, da je Modrić pitao nešto Lowya, koji je ostao na kolima, i onda je izvadio revolver i jednim ga metkom ubio. Kola su se na to okrenula i pošla za nama.

Jedva smo hodali. Josip Pick iz Savskog Marofa, vrlo dobar drug, nosio je, ne znam kako, dvije lopate. Molio nas je, da ga odteretimo, ali ma da smo uistinu htjeli, nismo to od umora mogli učiniti, jer nam je ona jedna lopata, koju smo nosili, bila strašni teret. Ja sam već mislio da zbacim kabanicu, ali dobro da to nisam učinio! Vlado Kohn iz Nove Gradiške molio nas je isto tako, da mu uzmemo lopatu, „Ranjen sam“, šaptao je i uistinu na plećima mu se je crvenila krv od uboda bajonetom. Najedanput prođe kraj nas pravcem prema logoru auto u kojem su sjedili Miloš i Kojić i zastane u snijegu. Morali smo ga otkopavati, a Danon, koji je bio vrlo smion, počeo je objašnjavati Milošu, da smo sasvim iscrpljeni, da nismo ništa jeli i molio ga je, da nas pusti da krenemo u logor. Vidjelo se je na Milošu, da uviđa opravdanost Danonovih razlaganja, još se je to više vidjelo na Kojiću, ali smo ipak morali proslijediti, u šumu. Prolazili su neki seljaci u kolima, u njih su posjedali ustaše. Mi smo išli pred kolima naprežući zadnju snagu. Zima je bila strašna. Ja sam bio posljednji u redu i osjećao sam konjsku gubicu upravo na svojim leđima. Došavši do onog mjesta gdje je i Mujo ujutro stao sa automobilom, sišli su ustaše iz kola. Ja sam u taj čas napravio prema seljaku kretnju moleći ga nešto za jelo, ali je to opazio ustaša i svom me je snagom gurnuo puškom u prsa, da sam se skotrljao niz obronak, što me je ali spasilo od daljnjih udaraca. Dobro je bilo da sam imao kabanicu! Došavši u šumu pokušali smo opet kopati, nismo imali snage. Nisu to mogli niti srpski seljaci. Između nas leš Löwyev dovukli smo do jame. Ostali smo tako još otprilike 1 sat. Tad su nam ustaše zapovjedili, da krenemo u logor. Opet teški marš. Već se i smračilo. Svi smo sumnjali da li ćemo moći izdržati taj marš do kraja po takovom vremenu. Znali smo, da će ustaše početi ubijati i to najprije posljednjeg u redu. Nitko nije htio biti taj posljednji. Krajnjim naporom prestizavao je onoga ispred sebe. Nitko nije govorio. U toj mucij dojure dvoje saonice. To je Ljubo poslao po nas.

Pogriješno bi bilo misliti, da je to učinio iz humanosti. Poslao je valjda zato, jer mu je grobarska grupa bila potrebna. Ukrkali smo se i vozili prema Jasenovcu. Putem smo morali pjevati vesele pjesme, iako nam je do svega bilo prije nego do pjevanja. Pjevali smo ovako: „Mi smo grupa grobarska jupajdi, jupajda, mi smo grupa grobarska ha, ha, ha, ha, ha.“ Ing. Gross kraj mene nije pjevao. Ustaša se je okrenuo: „Pjevaj, majku ti židovsku!“ i počeo ga bičem tući po očima. „Ne okreći se, nego pjevaj!“ i opet ga je nekoliko puta udario. „Pjeval!“ dere se kao lud: Jupajdi, jupajda.

Zatočnice u logoru smrti

Oko pol 10 navečer stigli smo pred logor. Odmah smo vidjeli, da se nešto zbiva. Vani je stajao Miloš, sa šljemom i puškom i mnogo ustaša sa seljačkim kolima. Miloš nam se je približio i rekao, da on oduvijek voli grobare i naredio je, da nam se dade dvostruki obrok jela. Nekolicina od nas otišla je u logorsku kancelariju, da prijavimo dolazak i tu smo našli Wienera nekako zbunjenog izgleda i njegovog pisara dr. Perlberga, koji je tupo zureći pred sebe promrmljao: Kuća strave i užasa!. Vrativši se k ostalima odveli su nas, ali ne u barake, nego u Ekonomiju. Tu smo dobili obilnu večeru, gustu puru i grah sa mesom. Ujedno nam je naređeno, da se ne smijemo maknuti iz ekonomske zgrade. Tamo gdje su bile naše barake vidjelo se je svijetlo bakalja. Ja sam morao obaviti nuždu, i izašao sam prema latrini ekonomije, ali mi je iz mraka grupnik ekonomije Feldbauer, koga sam prepoznao po glasu, doviknuo: Natrag! Ja sam mu rekao tko sam i što želim, a on mi je odvratio: „U hlače!“ krenuvši natrag opazio sam slučajno fenjer, kojega je tamo ostavio valjda Feldbauer. Uzeo sam ga i noseći ga pred sobom išao sam prema drugoj latrini kraj električne centrale. Nisam ni sam znao kakovu sam smionost izvršio, jer je bilo zabranjeno svako kretanje. No, niti jedan ustaša nije ni u snu mogao predmnijevati, da bi se zatočenik usudio prekršiti naređenje noseći k tome i fenjer. Mislili su, da je jedan od njihovih jer ni fenjer nije dobro osvjetljavao. Na putu sam svagdje nailazio na kola, a jedan glas me je pitao:

„Jesi li ti to, Šabane?“ Vraćajući se natrag vidio sam kraj pekare lešine. Sada mi je konačno sinulo.

Oko 11 sati dozvoljeno nam je bilo da pođemo u barake. Sutradan smo čuli, da su praznili bolnicu i ubijali bolesnike i nemoćnike te ih kolima otpremali po svoj prilici u one jame, što smo ih mi kopali. Neki su od nas saznali sutradan, da su kopali jame za svoje očeve i rođake.

5. ili 6.11.1942. pozvali su nas grupnike i zapovjednike opet u 8 sati navečer u upravnu zgradu. Tu nam je Luburić održao otprilike slijedeći govor: »Kako vidite rat nije svršen, i ne zna se kako će svršiti. Mi živimo u vrijeme, kad čovječji život ne vrijedi ništa. Ja nikoga ne ljubim i nikoga ne mrzim. Ničemu se ne čudim. Ako bi sad pred mene pao s neba sveti Petar i pretvorio se u kajganu, ne bi me niti to začudilo. Kako vam je Ljubo rekao, dolazi naskoro komisija. O uspjehu te komisije, o vašem radu i ponašanju ne ovisi samo vaša sudbina, nego i sudbina ostalih Židova u državi. Ja sam na sve spreman. Za mene ne bi potpuno ništa značilo, da vas sve postrijeljam, a onda da sutradan ujutro mirno popijem svoju kavu i čitam novine. Pa tko bi se i brinuo za nekoliko Židova ili Srba? Niti sami njihovi sunarodnjaci. A s druge strane traži od vas domovina, da budete disciplinirani. Nijemci to osobito vole. Konačno želite se vi još nakon rata vratiti vašim familijama. Ako komisija ne uspije, ukinut će se ovaj logor, a vi ćete opet ići na nasip. na teški rad, na koji vaše ruke, koje su radile fini posao, nisu navikle. Ja ću pak sa mojih 500 do 1000 askera za Bosnu, jer volim ići u borbu. Šta će mi tamo faliti? Hrana se nosi za nama. Vi ćete pak na nasipu još više gladovati nego prije, jer samo ja, Luburić, mogao sam u Goli zaplijeniti za logor 5 vagona graha i staviti svoj pečat, ma da je to već bilo određeno za domobrane. Zna se naime tko je Luburić. Dobit ćete brojeve na ruke. Na upit kako se zovete treba reći: Zovem se zatočenik broj taj i taj. To treba s ljudima vježbati. Ako vas pak inače štogod pitaju, treba pokazati samo broj. Na boksovima vaših baraka treba smjestiti cedulje sa brojevima. U doljnje boksove treba metnuti slamarice, treba uvesti električno svjetlo u barake 5 i 7, a u baraku broj 1 treba smjestiti ambulantu i urediti 15 kreveta. Osim toga treba paziti da koji zatočenik, a naročito komunac, ne bi što govorio. Takvog treba okružiti i odmah odvesti,

Ovaj govor pokazuje svu rafiniranost Luburića, koji nam se je prijetio, laskao nam, pozivao se na naše familije, pače na domovinu, iako je naravno inače bio sasvim drugog mišljenja. On nas uopće nije smatrao ljudima.

Jednom sam morao montirati motor za pumpu, ali kako je voda neprestance nadolazila, bilo je teško napraviti temelj te je montaža trajala tri dana. Luburićev stric Frane nazvan Brko dolazio je dnevno, da nadgleda naš rad. Kad je napokon treći dan motor proradio, rekao mi je: Pričao sam povjereniku (tj. svom sinovcu) da polagano radiš pa mi je rekao: Pa što se baviš toliko tim Židovima? Tresni ih po glavi i baci u jezero! To je bio pravi stav Luburića prema nama, a ne onaj o familiji i domovini.

6.11.1942. popodne su sve stare, nemoćne i ljude slabog izgleda, oko 400 izdvojili iz naše sredine i uputili nekamo u mjesto, vjerojatno u logor IV, gdje su bili krojači i postolari, i sakrili ih po tavanima. Mi smo naravno, a i oni sami, mislili da idu u Đakovo, ali na najveće čudo Božje, ti su se vratili poslije komisije i to je bio jedini slučaj te vrste, koji se je u Jasenovcu ikada zbio. Naravno da ih dugo nije bilo među živima.

U logoru je započelo vježbanje za komisiju. Ustaše su zapitkivali kako se tko zove i ne daj Bože, da je tko rekao drugačije, nego što je bilo određeno. Ja se zovem zatočenik broj taj i taj. Dobili smo trake: Židovi žute, pravoslavci bijelo-plave, a katolici, koji su imali predstavljati komuniste, dobili su crvene trake. Među te posljednje uvrstili su i slobodne građane, Jasenovčane, koji su bili tamo namješteni i koji uopće nisu bili zatočenici. Zato je i razumljivo, da se komisija navodno iznenadila, da se vidi kako su komunisti najotporniji jer su naravno najbolje izgledali. Ta komedija s komunistima bila im je stoga potrebna, jer su komuniste redovno ubijali pri ulazu u logor, te ih je sigurno bilo vrlo malo. Jer je komisija valjda predmnijevala, da ih ima, to ih se je moralo stvoriti. Na trakama su bili naštampani nekakvi brojevi bez ikakvog sistema. Iz magazina smo dobili najbolja odijela. Bilo ih je dovoljno, jer se mnogo ubijalo.

Dolazak komisije u lančaru imao je najaviti Diamantstein te odmah pustiti u pogon sve tamo postavljene strojeve i preše, koji inače nisu imali svoju svrhu upotrebe, samo da bi stvar izgledala što impozantnija. Izrađivali su se stolovi za baraku broj 8, za našu blagovaonicu, u kojoj nismo ni jedamput blagovali. Baraka se radi prebrze i nesolidne gradnje naskoro nakrivila. Kuhari su dobili bijele kape. Komisija je trebala doći 9.11. sa zakašnjenjem od jednog tjedna. Taj dan je bilo ustajanje u 2 sata. Brijači su cijelu noć brijali u barakama. Morali smo sakriti

preostale slabijeg izgleda. Ja sam opet upotrijebio potkrovlje nad radionicom u tu svrhu. Nervozno se očekivala komisija. Konačno oko pola 11 opazili smo na cesti čitavu kavalkadu praćenu ustašama, a Diamantstein dojuri u lančaru i prodere se na vratima: „Dolaze!“ Počelo je kao da je filmski režiser dao signal: remeni su jurnuli, mašine su se počele kretati, mi smo pravili pokrete kao pred filmskom kamerom, a oni, koji su bili sakriveni po raznim zakucima, sčućurili su se. Bio je prisutan i Didi Kvaternik. Bilo je oko 50. članova komisije. Neki su bili u uniformama. Bilo je i žena i dva tri stara svećenika sa širokim šeširima.

Počelo je razgledavanje. Komisiju je predvodio Luburić. Pokazivao im je naše radove, rasklopnu ploču za tamošnju katoličku crkvu, što je svećenike naročito interesiralo. Didi Kvaternik se je glasno nasmijao valjda radi te asocijacije - Židovi rade za katoličku crkvu! Komisija je kušala jelo, koje je bilo čitav tjedan vrlo dobro i s mesom, jer su zaklali kravu. Pronašli su, da je hrana dobra. Pregledali su barake i pronašli su da su ležaji mekani. Zapitali su i za groblje. Luburić, koji je imao veliku prisebnost, pokazao im je u daljini ustaško groblje. Komisija je sa zadovoljstvom konstatirala naš niski mortalitet. Pošla je i u baraku broj 1. gdje je bila sada sasvim zgodno uređena ambulanta, a kraj nje bolnica od 15 kreveta, koji nisu svi bili zaposjednuti. Komisija je sa zadovoljstvom konstatirala, da naše zdravlje zadovoljava. U mojoj radionici pristupio je k meni njemački oficir. Mislim da je bio po činu major. Interesirao se je za nacerte, koji su se tamo nalazili, ali prije nego što sam uopće dospio nešto odgovoriti, priskočio je poručnik Kojić i slabom ga je njemštinom odvuкао dalje. To je bilo sve prema dogovoru, kako ne bi eventualno netko što izlanuo.

Komisija je bila u logoru otprilike do 3 sata. Sjećam se, da je toga dana padao snijeg. Mi smo u 4 sata išli na jelo, koje je toga dana zadnji put bilo ukusno i obilno.

Oko 5 sati, ili možda i kasnije, dovezao se je kočijom iz grada Luburić, Konji su bili sasvim pokriveni pjenom, a uz kočiju je jašio Mujo. Luburić je sa širokim smijehom na licu iskočio iz kočije. Imao se je i zašto smijati! Uspjeli su.

To smo opazili odmah sutradan, jer nije bilo nikakve tučnjave u logoru, niti ubijanja. Uopće nije bilo u logorskom krugu ustaša i ne samo sutra, nego još i daljnja dva dana. Odahnuli smo. I moram reći kako bilo da bilo, i ma da se likvidiralo i kasnije, ipak je ta komisija predstavljala prekretnicu utoliko, što su se ta ubijanja za vrijeme mojeg daljnjeg bavljenja u logoru, manje obavljala u krugu, nego li dosad, te se nismo više na svakom koraku spoticali o lešine. Ukoliko se je u krugu ubijalo, bilo je to barem s kakvom takvom motivacijom, kao npr. onda kad su Mujo i jedan ustaša sa grguravom žutom kosom ubili pred našim barakama petoricu zatočenika, koji su krali krumpir. Odsad su se masovna ubijanja obavljala izvan logora. Imalo je to za nas i lošu stranu, jer nismo više mogli doći do kruha kao onda, kad su u logor dolazile grupe sa naprtnjačama. Mnogo je puta takav kruh bio poprskan krvlju, to naravno nije ništa smetalo. Jedamput je jedan takav kruh nekako dospio u latrinu, i mnogi je zatočenik promišljao buljeći u nj ne bi li ga izvadio. I uistinu je nestao, i ne bih se ni najmanje začudio, da ga je tko pojeo.

Sve češće počeo je dolaziti u logor crnomanjasti, suhonjavi čovjek guste kose, navodno poznati ciglarski stručnjak Pičili. Govorilo se je, da je inženjer a pokazivao je interes za tehničke stvari. Prvi put sam se s njime razgovarao kad me je pozvao Luburić u kancelariju radi nekog objašnjenja za rad u katoličkoj crkvi.

Taj je čovjek mnogo hodao oko ciglane, gdje je onda radio mladi Matković, koji je rukovodio grobarskom grupom. Oko ciglane je pak postajalo sve misterioznije. Postavljale su se straže pred ulazima. Nitko im se nije smio približiti, jer su stražari odmah postajali goropadni. Osobito je to bilo nezgodno mojoj grupi, pošto nam se radionica sada nalazila u tunelu. Svakog časa zabranjivali su nam izlazak ili ulazak. Morali smo onda kriomice ulaziti ili izlaziti na drugoj strani kroz prozor. Limar Bela Stein, brat naprijed spomenutog Filipa, pripovijedao mi je, da je Picili u lančari dao izraditi teška željezna vrata za neku naročitu peć. Ja sam jednog dana morao raditi na liftu u ciglani, a mladi Matković mi je dodijelio stražara riječima:

„Vodi ga kroz prednje stepenice do lifta. Ako samo korakne na drugu stranu, smjesta ga ubij!“ Noću pak bilo je, makar i sa svjetlom, još opasnije prolaziti kraj ciglane. Po naravi moje službe

morao sam ali koji put onuda proći do stare centrale i to je bilo uvijek skopčano s velikom procedurom, makar da sam išao sa pratnjom, koja je dovikivala straži zašto i kamo idemo. Često put, unatoč svakog objašnjenja, nismo mogli naprijed ili natrag, nego smo morali čekati.

Jednog dana, kad sam u tunelu pregledavao mašine, čuo sam topot kao da se mnogo nogu spušta drvenim stepenicama. I uistinu svrstalo se je u trijemu mnogo gusto zbijenih ljudi, koje prije nisam nikad vidio i koji su bili sakriveni u ciglani. Bili su koštunjavi, kršni, očito seljaci. Nisu imali prtljaga. Te ljude nije nikad nitko vidio da bi izašli iz ciglane. Je li je to bio nastup pred njihovo ulaženje u doljnje prostorije ciglane u peć? Da se ljudi više toliko ne pokapaju kao prije, razabrali smo po grupi D, koja se je sada mnogo bavila u našem krugu i nije izlazila toliko na teren. Kad je došla poplava, i nije bilo moguće upotrebljavati latrinu, a vršiti nuždu po zakucima bilo je skopčano sa opasnošću po život, služio sam se u tu svrhu starom željeznom peći, odnosno ložištem. Nalazila se među starim dijelovima mašina u tunelu. I tu u toj peći, gdje me naravno nije nitko slutio, slušao sam često cinične razgovore između Picilija i Matkovića i čuo stenjanje iz ciglane. Tajanstvene manipulacije oko ciglane, koja tada, jer je bilo zima, nije proizvodila cigle, obavljale su se dnevno. Kratko pred poplavu vukli su sve starce, koji su došli s novim grupama, iz baraka u ciglanu. Kako je vani bilo strahovito blato, ti nemoćnici nisu mogli ići. Zatočenici su ih nosili. Među zatočenicima bio je i zagrebački advokat dr. Miško Radošević s krznenom kapom na glavi. Ti su onda nemoćnici ostajali u ciglani iz koje više nikada nisu izašli.

No, nije se spaljivalo samo u ciglani; spaljivalo se je i preko Save. Jedamput sam povodom izlaska u mjesto radi popravka električne mreže imao prilike zamoliti seljanku jelo. Ona mi je odgovorila: Dala bih vam i svoje srce, ali se bojim. Muža su mi odveli, a jučer je u Bosni (mislila je preko Save) opet gorilo.

Koncem ožujka, ili početkom travnja, počela je Sava silno rasti. Pumpe su radile dan i noć. Prijetila je svaki čas poplava. Jednog dana imali smo svi nastup pred upravnom zgradom i morali smo poći na kopanje novog poprečnog nasipa iza naših baraka. Kopali smo, a iza nas su se postavili ustaše s puškama, koje su još pojačali oboružani civili, njihovi pristaše iz Jasenovca. Kopalo se svom snagom do večera. Miloš je, s naperenom automatskom puškom u ruci, sjedio na jednoj uzvisini načinjenoj iz dijelova za gradnju baraka. Bio je debeo i crven u licu, prava slika nadziratelja robova. Navečer, oko pola 8, pridošli su i seljaci iz okolice, da i oni pomognu, te se oko 10 sati dovršio nasip. U noći oko pola 2 padne komanda:

Ustajanje! Izveli su nas pred baraku. Okružili su nas naoružani ustaše sa fenjerima. Komandu je imao poručnik Pavličević. Kako nismo znali šta će se s nama dogoditi i ne vode li nas kuda daleko, pobacali smo stvari, da si olakšamo eventualni marš. Ali su nas povelili samo u naše radionice, zaključali i naredili, da se nitko ne miče osim onih, koji su bili kod pumpa. Oko 4 sata došao je k meni ing. Stern i savjetovao mi je da demontiram motore pumpa. Međutim, naišao je Brko i naredio, da se pumpa dalje. Morao sam izaći iz radionice i poći prema jezeru. Pred crtaonom pak, sve do pekare i dalje, vrvilo je od ustaša s bakljama. Nosili su gole ljude. Ispočetka mi se je pričinilo, da to nisu mrtvaci, pošto je crveno svjetlo bakalja oživljavalo leševe. Nisam mogao objasniti zašto su goli. Sjetio sam se da su to oni ubijeni, koji nisu mogli nastupiti marš iz baraka ili bolnica.

Sve pumpanje bilo je uzaludno. Voda je na sasvim desetom mjestu, nego se je to predmnijevalo, podrovala nasip, oko 5 sati ujutro provalila elementarnom snagom. Za kojih 10 časaka pokrila je čitav logor sve do pilane. Nijedna se mašina nije mogla više spasiti, sve je ostalo pod vodom. Guske i patke, kokoši i purani razbježali su se iz Ekonomije i kratko se vrijeme zadržavali na otočićima toga mora. Međutim, ustaše su stoku svojski spašavali, jer se je radilo o njihovim želucima.

Da upotpunim prikaz valja spomenuti još postupak ustaša prema slobodnim ljudima, mještanima Jasenovca, koji su bili namješteni u logorskim postrojenjima. Ti su se stručnjaci kadšto pri poslu razgovarali s nama sasvim povjerljivo, iako im je to bilo strogo zabranjeno. Mašinist centrale mi je pričao, da su ih budili noću, da prisustvuju ubijanjima, te su nalazili

nasladu u tome da i njih duševno muče. Pokazujući otvorene grobove govorili su, da je to za njih spremno. Kad je on htio jednom otkazati službu, prislonio mu je Pičili revolver na sljepoočicu. Naravno da je povukao otkaz, ali se poslije živčano razbolio, i to je bio njegov spas, jer se riješio logorske službe.

U početku nisu nam u logoru oduzimali cipele, ali jednog dana postrojili su nas pred barake i oduzeli nam sve cipele, koje su bolje izgledale.

Ustaški časnici bili su od reda slabo obrazovani ljudi. Svakako da ih je prirođenom lukavošću sve daleko nadmašivao Luburić. Miloševa ortografija (ja sam administrativno imao s njime posla) bila je vrlo slaba, a jednom prilikom imao je pročitati ime Neumann, a on ga nije pročitao kako se mora-Nojman, nego doslovno Ne-uman, što bi po slovenski značilo lud. Ipak smisao za luksuz imali su ti krvoloci. Zatočenici su morali njihovu časničku blagovaonicu ukrasiti umjetničkim slikarijama. Oni zatočenici koji su bili konobari u renomiranim hotelima servirali su im fina jela i bili u tu svrhu prikladno obučeni.

Vječno smo fantazirali o jelu. Našu fantaziju i naše nosne živce golicao je miris jela iz njihove kuhinje! Širio se je miris kolača i pečenja.

16.IV. 1942. naređeno mi je s mjesta rada, da odmah osvanem s prtljagom pred kancelarijom. Nisam imao ni pojma zašto me zovu. Stražar me otrpao u tabor, gdje su me odveli u veliku prizemnu prostoriju, desno od ulaza. U toj prostoriji su poručnik Stojčić i vodnik Alaga - masirali jednog mlađeg čovjeka svezanog u lance. Zvao se je Galjer i kako sam od njega kasnije saznao, bio je u srodstvu sa atentatorom na zagrebačku poštu. Vodnik i još jedan ustaša povelili su nas na željezničku stanicu. Svaki čas smo mislili, da ćemo dobiti kuglu u zatiljak, jer se je vodnik neprestano igrao i škljocao sa strojopuškama. Ukrkali su nas u vagon za vojsku. Domobranci u tom vagonu darivali su nas dozvolom našeg pratioca cigaretama. Oko 10 sati navečer prispjeli smo u Zagreb, te su nas odveli u zgradu na trgu „N“. Nakon što su sastavili hapšenice, poslali su nas u podrumske ćelije. Uhapšenici u tim ćelijama, koje su bile pune, kad su čuli odakle dolazimo, pobjegli su se, da nismo zaraženi tifusom. Straža nas je smjestila na hrpu stareži i papira, očigledno smetište. Tu smo proveli noć. Tek sutradan oko 3 sata po podne pozvali su nas u treći sprat i predali nam otpusnice. Ja sam otpušten na temelju toga što živim u mješovitom braku.

Izašao sam iz logora, ali preživjeli događaji urezali su mi se u mozak, i grozan strah me nije minuo. Poput ostalih nisam se usudio javno govoriti o onom što sam preživio. Nisam se usudio ljudima, koji su me došli pitati za svoje rođake, a došlo ih je na stotine, reći pravu istinu, da su im rođaci mrtvi.

Ono što sam napisao je samo blijedi i kratki prikaz strašne stvarnosti. Neka nitko ne pomisli, da je to sve što se je u moje vrijeme u logoru zbivalo. To je samo slabi odsjev onoga što je jedan čovjek u tom metežu mogao vidjeti. Kad bi ali svi, koji su prošli logor, mogli sastaviti svoj glas i svoj očaj u jedan glas i jedan očaj, tad bi nastala rika i užas Sudnjega dana. Još nešto! Kao što je logor, u ono vrijeme, kad smo bili robijaši tog pakla, bio svijet sasvim različit od ostalog svijeta, tako su i ljudi, bivši logoraši, zauvijek prestali biti jednaki ostalim ljudima, jer su do dna shvatili i osjetili paklensku narav čovjeka i nepravdu cijele prirode.

Naša duboka bol dobila je svoj najjači pečat kad smo saznali, da su prilikom uništenja logora nestali naši posljednji najbliži rođaci, prijatelji i supatnici. Neki su tamo čamili pune četiri godine. Na pragu slobode morali su umrijeti na užasan način sa očajem u srcu.

In Jasenovac death camps (2)

(Translation by Google)

On Christmas Day in the administration building people ate and drank, the radio played through the open windows, and yesterday's blood reddened in front of the entrance.

Soon after this rumor spread in the camp that Miloš was going to Switzerland. Around the 28th or 29th XII 1941, all group leaders and commanders were called in front of the administration building. We were led by Diamantstein. Lieutenant Barbaric, a small black man, came out first, followed by Milos. And then something has happened, which could be called the most curious speech ever given anywhere. It consisted of a single word repeated several times: Guys !. Saying that word for the first time, Miloš turned around and theatrically went to the chain workshop. We of course, with a fit of awe on our faces and with immeasurable wonder in our minds, waited for what would follow. In a few minutes he came out of the workshop, stepped in front of us and repeated previous performance- He said: Guys! - and as if on stage, he turned and disappeared into the chain workshop. This was repeated three times When he closed the door of the chain workshop for the third time, Barbarić, found all this stupid, staying in such cold, and told us few words, about him – Miloš leaving his current position, and that he would succeed him, and that Milos probably wanted to tell us that we have to behave properly. Barbaric's rule lasted only few days, because Milos soon returned from Switzerland. I mentioned all this only to show the harlequinism of that bloodthirsty man. On another occasion, he threw a metal ball into the air and pulled out a revolver to hit it, which he must have read in cowboy novels. Or he would come to the chain workshop whistling and dressed in elegant pants with a zipper on the side. Another time with a helmet on his head (God knows why). He had a wolf dog, his name was Foxy and a cat, which he especially petted. He often made his way to the camp. Prisoner Mandl, who sometimes drove Miloš's car, told me that it was impossible to listen to the conversations between him and Matijević. These were no meaningful conversations, but hysterical outbursts and threats and Matijevic used to beg: Ljubo, don't kill me! Namely, Miloš was especially happy to kill those he knew personally. So with great pleasure he killed prisoners Gerber, Pessing, and Steinhardt, with whom he had daily dealings, because they worked in bookkeeping. He killed them because a janitor allegedly brought them bacon. He killed Pessing in front of his underage son. Matijevic, as they told me, had apparitions, signs of delirium tremens.

On New Year's Eve 1941, fighting took place around the camp. The partisans allegedly wanted to release the prisoners. There was gunfire throughout the day. As the bullets cut the power line along the road in several places, my group had to repair it during that shooting. In the ditch by the road lay the Ustashas, and the locals in civilian clothes with loaded rifles, which they fired from time to time. We, in turn, had to work between the lines. Looks like the attackers guessed who we were because they didn't shoot at us. On the other side of Sava river, there was a shout: "Charge!", an inarticulate voice was heard. Red rockets were fired from the guardhouse. At around 10 o'clock in the evening something that looked like a pontoon was brought by a car. The cold that night was terrible. Towards evening the shooting ceased, and we, examining the wiring reached the village which looked deserted, at about 4 o'clock in the morning. The people were afraid of gunfire, so they took refuge in the basements of houses. On the road, in trucks we heard people speaking in German, and the next day we heard the roar of cannons. The repair

of the electrical network during the fight had no purpose, because the power plant did not work anyway, but it was just malice, and the desire to kill us.

January 1942 was one of the most difficult months in the camp. Killing continued, especially on 9, 10, 11 and 12. After all, I didn't even follow the dates exactly anymore. I got used to killing like to the bread in everyday life. In the barracks, frost hung from the ceiling, and although we slept huddled together, dressed in raincoats, it still happened that we could not sleep due to the cold. The prisoners got blisters on their legs, which opened and were leaking until men's death. Those who worked outside were forbidden to move anywhere to warm up. Hungry prisoners were forced to saw wood all the day in front of the sawmill and in the canopy in that horrible gray winter, and they were not allowed to warm up for a moment in the nearby power plant. I had a 2 by 2 room made of planks just opposite the sawmill next to the barber shop. There was an oven in that room. Although it was blowing from all sides, it was still possible to warm one's hands, but it was very difficult to obtain wood. That room had the great advantage, the possibility to observe outside movements but not to be seen from the outside. In addition, it was very conveniently located among piles of snow and wood. In the yard in front of that room Ustashas were cruising with thick truncheons and peeking into every nook and cranny to see if a prisoner was hiding. Of course, they stumbled upon my room as well. Prisoners came to me, even the closest relatives, my brother but out of fear for them and for myself I had to drive them out. As much as I pushed them, they couldn't tear themselves away from the oven. A prisoner I knew, who worked outside and begged me to stay inside for a few minutes, used to come to the chain workshop. But how was that possible!? The most I could do was, to go with him through workshops under the pretext of looking for someone or something. It was the only warmth I could get for him, although it was pretty cold even there.

Due to the famine, we had to steal. If anyone was caught, he was, of course, sentenced to death. We group leaders were co-responsible. I had to warn people not to steal or to steal carefully, but they replied: "If I don't steal, I will surely die, if I steal, maybe I'll survive." I knew it was so. My people stole with incredible boldness. They climbed to the attics under various pretexts and stole corn intended to pigs. We agreed that I would disappear from the workshop in the afternoon, around half past four. Then they will bake corn. Little Jakica Altarac from Zagreb and Milivoj Nikolić from Visoko were best in stealing. In the workshop we had an oven for drying electric motors. We installed special grills in that oven, which were completely invisible and could not be easily found. In one closet under the ceiling, we arranged an electric stove. In the barracks where we slept, Serbs, the so-called "Haymen" (because they went across the Sava for hay), would bake their corn at 1 o'clock at night. Of course, I stole myself. We stole cabbage from store and traps near Economy building. I once filled my pockets with cracklings in an Ustasha butcher shop to help my brother, whose fingers were frozen and who needed fat. My people, who were working on the installations there, helped me in stealing by informing me in advance where certain food was. I then came for an inspection, and they would, ostensibly for the purpose of re-examining wires, took positions from where they could signal to me the danger of coming Ustashas. For the first four months, when I was on plain prisoner's food, I felt that despite the theft I would not last long. I was already quite exhausted. At the last moment, I was saved by a daily meal of bread, which I received as a group leader. This bread I shared with relatives and other prisoners. I gave them a small slice of bread, and when one or the other of my subscribers died, I had countless beggars for inheritance. Only the camp office

had good food, because they were given food, which was taken away from the newcomers. Free workers, of course, had usually their own household.

For ordinary prisoner having just food without theft, it was possible to endure for about two months according to the physical condition of an individual and the work that person performed. In my group, which was composed of 12 to 14 Jews, 6 to 8 Serbs and 5 to 6 Catholics, there was an extraordinary harmony and mutual help. We were all for one and one for all. Remembering those difficult days, my heart ached when I heard some rumors about the alleged immorality among the prisoners after leaving the camp. It was as if Jews disdained Serbs and Croats, Serbs disdained Croats and Jews, and Croats disdained Jews and Serbs. It is a natural thing that among such a diverse and so large mass and in such terrible circumstances, characterlessness occurs, but one who has truly gone through camp life, who has truly understood the dangers and who has felt hungry to death and who has been forced to work harder than he could physically endure, he knows, that for the vast majority this is not true. Many, who also tried to protect the lives of their comrades, had to act and make a beautiful face to the Ustasha orders. Prisoners often did not understand this, but misinterpreted it. After all, I also looked at the matter differently when I was an ordinary prisoner, and differently when I became a group leader after 4 months and when every wrong move could bring me death. These ignorants placed impossible demands on our professional work. Everything had to be finished immediately, but how and by what means - only we and dear God knew that. And only fate saved us from situations, that the plants have withstood many times, that even today I still don't know how. Some prisoners have indeed left a bad memory, and there were such among all nationalities.

I also remember many camp's "piquancy". Newcomers were standing in rows in front of the brickyard. Several of their dead comrades were bleeding on the ground, but they were guarded by Ustashes with bayonets on their rifles. To some of them Ustashes commanded to sing popular Bosnian songs and they performed them bloody in the face, because the: "There should be a song!", Ustashes shouted.

In the prison all sorts of tortures were frequent. Among the Ustashes of Jasenovac was a child of about 12 years old, his name was Marijan. He was also taught to kill, and he allegedly killed several prisoners. I myself saw him beating prisoners in front of the prison on Miloš's orders. Miloš guided his butt and showed him how and where to strike.

In the drawing room, the prisoners made some plans for the construction of various barracks and buildings. Once watching this, Miloš mockingly remarked: What kind of buildings? Make blueprints for mortuaries, mortuaries!

In the camp in the beginning, people with glasses and gold teeth were in particular danger. The glasses must have been a sign of intellectualism, and gold teeth were welcome. Ing. Goldstein, who had golden front teeth, was sometimes in mortal danger just for that reason. Also, occasionally two prisoners talking, one would notice: "You, you have a coat from my old man." "Maybe, and when did they kill him?" "Right at the entrance to the camp in front of my eyes. I was standing next to him, and I was not allowed even to blink."

Miloš and Luburić rarely returned during a tour of the camp without being killing someone in the barracks. Just for nothing, for example, if someone's bed was not arranged according to

their taste. Once, Miloš came to the central kitchen and, closing the door behind him, shouted: "What kind of whorehouse is that?" - and started shooting the cooks.

Dido Kvaternik used to come to the camp in the forest when we were working on the embankment. He would pass through the embankment accompanied by Luburić. He also came to the Brickyard camp and sometimes called prisoners for some technical explanations. He was also present on November 9, 1942 when that famous commission came, which will be discussed later.

One day during the obligatory evening call-up in our barracks, which was carried out by the prisoner scribe Sima (by the way I mean an engineer by profession) and when the barracks have already been closed, it was noticed that one prisoner was missing. There was a difficult atmosphere, because it was known that if he was not found by tomorrow, all prisoners of this barrack will be killed. After about half an hour he was discovered in the latrine, where he faked fainting. As the latrine was near the wire, it was clear that he wanted to escape. Fear-stricken prisoners, many of whom hoped to get out of that hell (there was even talk of some kind of substitution), attacked him with their fists, from which he soon died. Such treatment of prisoners should not, however, be condemned or stigmatized as bloodshed, but should only serve as an illustration of what life in abnormal fear and horror leads to. The commanders of the barracks were Vlado Glušac and Slobodan Micić, and their helpers were the Čolaković brothers.

In January 1942 a news inspection of coming groups was introduced in the tunnel. Matijević, now an ensign, used to throw food confiscated from the newcomers. He threw this food in front of the drawing room among the gathered prisoners, enjoying the mutual fight and brawl. He would burst out laughing and call Wiener to look at it, and of course he had to laugh with him too. Those groups, which did not stop by the tunnel, but remained in front of the administration building, would turn towards the exit in half an hour. These groups did not enter the camp at all, but immediately went for liquidation. All this was already becoming a custom.

I once worked on a tank opposite a guardhouse. From above, I noticed Dane calling with a finger an elderly prisoner, who was passing by on the road. Milos, who was talking to a civilian nearby, noticed Dana's movement and leaving his companion, followed the prisoner to the guardhouse. In a minute he returned, and continued the interrupted conversation as if absolutely nothing had happened. A few seconds later, an Ustasha dragged the old man's corpse towards Economy building.

As it was winter, nobody cared any more to bury the corpses. The naked corpse of our friend, with whom we spoke until recently, lay in front of the barracks for several days.

Diarrhea was always present among prisoners in the camp. If a prisoner failed to stop it in few days, he would die. For diarrhea we had a great remedy, oak tree tea, which we had at the sawmill. For many prisoners problem was where to make tea, but for us, who worked in workshops, where there were also blacksmith fires, it was not complicated. And charred beans served the same purpose.

We had space for three prisoners in a barrack's box, but when the new one came, we had to make space for him and even the fifth would stretch across our feet. We also used to defecate here in the barracks, because the barracks were locked at night, Exceptionally on moonlit nights

we went to the latrine. At that time, the barracks were not locked, because the guards could see our movements.

On Friday, January 30, 1942. at around 8 o'clock in the evening, Milos invited the group leaders and commanders to the administrative building. He asked how long it would take to build a barrack and he wanted to set it up in one night, because on Sunday a commission composed of Germans, Italians, Bulgarians and Hungarians would come to inspect our camp. Since the pilots for that barracks had already been driven into the ground construction group engineer, Rudolf Stern, said that it could be in two days. It was barrack number 8, which was to represent our dining room in front of the commission. Branko (I think by the surname Cvitanović), who led the Serbian construction group, took it upon himself to build that barrack. Miloš gave order to Feldbauer, a group leader of the Economy, to slaughter a cow and to increase the food distribution container from 0.4 to 0.7 liters. He also ordered him to prepare more beans meals. He promised that the Ustashas would also help in the construction of barrack number 8. In addition to Ljubo, Kojić, Modrić, the infamous Mujo and four or five other Ustashas were present at the meeting. An unprecedented abundance of food reigned in the camp. There were large pieces of meat. The Ustashas stood by the cauldron and took special care to make plentiful meals. There were also repeats, as much as you almost wanted. People, in the true sense of the word, overfilled stomachs with beans. Some very unusual works were made in the camp. Our latrine, which has hitherto been protected on only one side by a few planks from the view of passers-by on the road, was fenced with planks on all sides and covered with a roof. After the commission's inspection, it all fell apart, fortunately without human casualties. The path, between the lake to our barracks, which was especially dangerous for old people to pass because of the danger of slipping into the lake, turned into a bridge with (in saying and writing) a fence on both sides.

The visit of the commission was probably postponed. Spiller came on the evening of January 31. to the barracks and announced, as he told "to little Serbs and Jews", that there would be a general cleaning and a performance in front of the administrative building at half past seven tomorrow. Before the performance we got beans again in which there was meat. We were standing in front of the administration building until 10 minutes before 8, when Miloš appeared with a beating in his hand and on his orders, Wiener began to deploy individual groups for work. Part of my group (including myself) was assigned to Haim Danon's graveyard group and we were all loaded together onto a truck that already had shovels in it. There were 42 of us prisoners. About ten more Ustashas with weapons jumped into the car, constantly threatening us during the drive, especially when the car jumped on a rough road and we inadvertently collided with them. Mujo, who was quick in killing, was the driver He had a crooked sword arranged in the chain shop, presumably to cut off prisoners' heads. There was a lot of snow on the road, and we had to dig under the car several times, so that the drive could continue. After more than half an hour of driving we stopped, and walked down the slope, carrying shovels and treading deep snow. We followed Mujo, who led us into the woods. Arriving at a larger clearing, he ordered us, to divide into 3 groups and to dig 3 pits. We were destined to dig until we reached the water. That place, as I understood at the time, could be located about 400 meters from the front door of our first camp in the woods. As I had never participated in a graveyard group until that time, I of course did not know how this work was done professionally. Mujo noticed my clumsiness and wanted to beat me with 25 shots. Fortunately it was Danon, who was extraordinarily skilful, and knew how to treat Mujo. Mujo forgot me. he turned and drove away.

The Ustahas took out brandy, started drinking and singing, and the prisoners brought them firewood. We started digging. Without any refreshments, we worked continuously until about 4 p.m. There were the usual threats and blows at work, and engineer Erich Neumann, who was still alive at the time, was thrown upside down into an excavated pit from a height of at least 3 meters. The pits were approximately 4 to 5 meters long, 2 and a half to 3 meters wide, and about 2 meters deep, while the excavated earth increased their depth by a further meter. I remember how among others Jews and Serbs from my group dug with me. There was also a deaf-mute young man. I asked Danon how many corpses fit in one pit, and he replied that they would fit 400 to 450. During the digging, we wondered if we were digging it for ourselves, and there were really two of them, Vilko Schlossberg from Vukovar and some Löwy who were later thrown in the pit as I will explain later. At the end of work, the coachman, a prisoner, brought hot food for Ustahas. When they were fed, they ordered us to head back. Schlossberg couldn't make it, so he was shot immediately, and Lowy, because he was too weak, got in the car to drive away with the coachman. Terribly tired, we walked down the road. Cars drove slowly in front of us, and Ustahas followed us. After about 3/4 hours of a difficult march, Ensign Modrić and a sergeant with a dark green cap rushed past us on horseback in the direction from the camp. Their faces were red, one could not tell whether from the wind or from the wine. In 20 minutes, they rushed back behind us and Modrić shouted: "Back, turn back!" Ing. Gross from Daruvar told me: "Colleague, we are lost! We went back carrying a shovel, but the car went towards the camp. We saw from a distance that Modrić asked something to Lowy, who stayed in the car, and then he took out a revolver and killed him with one bullet. The car moved and followed us.

We could barely walk. Josip Pick from Savski Marof, a very good friend, carried, two shovels, I don't know how. He begged us to relieve him, but even if we really wanted to, we couldn't do it out of fatigue, because the one shovel we were carrying was a terrible burden for us. I was already thinking of taking off my raincoat, fortunately I didn't! Vlado Kohn from Nova Gradiška also begged us to take his shovel, "I am wounded", he whispered and the blood on his shoulders showed a red from wound caused by bayonet stab. Suddenly, the car in which Miloš and Kojić were sitting passed us in the direction of the camp and stopped in the snow. We had to dig it out, and Danon, who was very brave, started explaining to Miloš that we were completely exhausted, that we hadn't eaten anything and he begged him to let us go to the camp. Miloš apparently understood this, Kojić also seemed to justify Danon's explanations, but we

still had to continue marching towards the forest. Some peasants were passing by in a carriage and Ustashas jumped into it. We walked in front of the carriage straining our last strength. The cold was terrible. I was the last in line and I felt a horse's muzzle right on my back.

Arriving at the place where Mujo stopped his car in the morning, the Ustashas got out of the carriage. At that moment, I made a movement towards the peasant, begging him for some food, but the Ustasha noticed that and pushed me with his rifle into my chest with all his strength. I rolled down the slope, which saved me from further blows. I was lucky for having my raincoat!

Arriving in the woods we tried to dig again, we had no strength. Serbian peasants could not do that either. Between us we dragged Löwyev's corpse to the pit. We stayed like that for about another hour. Then the Ustashas ordered us to go to the camp. Heavy march again. It was already getting dark. We all doubted whether we would be able to endure that march in such

weather. We knew that the Ustashas would start killing us starting with last ones in the line. No one wanted to be that last. With the utmost effort everyone tried to overtake the one in front of him. No one spoke. In that trouble, two sledges arrived. Ljubo sent for us. It would be a mistake to think that he did it out of humanity. He sent it probably because he needed a graveyard group. We jumped into the sledges and drove towards Jasenovac. Along the way we had to sing merry songs, even though this was the last activity we would like to do. We sang like this: "We are a group of gravediggers jupajdi, jupajda, we are a group of gravediggers ha, ha, ha, ha, ha." Ing. Gross next to me did not sing. The Ustasha shouted: "Sing, curse to your Jewish mother!" And began to beat him in the eyes with a whip. "Don't turn around, sing!" And hit him again

several times. "Singing!" He shouted like crazy: Jupajdi, jupajda.

Around half past 10 in the evening, we arrived in front of the camp. We immediately saw that something was happening. Milos was standing outside, with a helmet and a rifle and many Ustashas with peasant carriagess. Milos approached us and said that he had always loved gravediggers and ordered that we be given a double meal. A few of us went to the camp office, to report our arrival, and there we found Wiener looking somewhat confused and his scribe Dr. Perlberg, who, staring blankly, muttered: House of Horror and Horror !. Returning to the group

Comemoration at Jasenovac Memorial Center in 2007

we had to move, but not to the barracks, but to the Economy building. There we got a hearty dinner, a thick polenta and beans with meat. At the same time, we were ordered not to leave the Economi building. Light of torches were seen on the places of our barracks. I had to go to the bathroom, and as I in darkness approached the latrine near Economic buildings, group leader Feldbauer, whom I recognized by his voice, shouted at me: Back! I told him who I was and what I wanted, and he said, "In your pants!" On my way back, I accidentally noticed a lantern, which Feldbauer must have left there. I took it

and carrying it in front of me I walked towards the other latrine near the power plant. I didn't even know what audacity I had done, because every movement was forbidden. However, no Ustasha could have imagined in his dreams that a prisoner would dare to violate the order by carrying a lantern. They thought it was one of theirs because the lantern didn't light well either. On my way I came across several carriages, and one voice asked me:

"Is that you, Shaban?" On my way back, I saw corpses near bakery. Now I realized what happened.

Around 11 o'clock we were allowed to go to the barracks. The next day we heard how the hospital was emptied, sick and infirm were killed and probably sent in a car to those pits, which we had dug. So next day some of us realized that we were digging pits for our fathers and relatives.

November 5 or 6 1942 group leaders and commanders called us again at 8 pm to the administration building. There, Luburić gave us the following speech: "As you can see, the war is not over, and it is not known how it will end. We live in a time when human life is worth nothing. I neither love nor hate. I'm not surprised by anything. If St. Peter would fall from heaven before me now and turn into scrambled eggs, I would not be surprised either. As Ljubo told you, the commission is coming soon. Not only your destiny, your work and behavior depend on the success of that commission, but also the destiny of other Jews in the country. I am ready for anything. For me, it would mean absolutely nothing to shoot you all, and then quietly drink my coffee the next morning and read the newspaper. Who would care for a few Jews or Serbs? Not even their compatriots. And on the other hand, the homeland asks you to be disciplined. The Germans especially like it. Finally, you want to return to your families after the war. If the commission fails, this camp will be abolished, and you will go to the embankment again for hard work, to which your hands, which have done a fine job, are not accustomed. I will go, on the other hand, with my 500 to 1000 soldiers for Bosnia, because I like to go into battle. What will I miss there? We'll have enough food. You, on the other hand, will starve even more than before on the embankment, because only I, Luburić, could seize 5 wagons of beans in Goli for the camp and put my stamp, even if it had already been determined for the home guards. It is known who Luburić is.

For the commission, you will get numbers on your hands. When asked what your name is, you should say: "My name is prisoner number that and that". You should practice speaking this way. If you would be asked anything else, you only need to show the number. Numbers should be placed on the boxes in your barracks. Straw pallets should be placed in the lower boxes, electric light should be introduced in barracks 5 and 7, and in barrack number 1 an ambulance should be located and 15 beds should be arranged in it. In addition, care should be taken that any prisoner, especially not a communist, say anything. Such a person should be surrounded and taken away immediately,

This speech shows all the sophistication of Luburić, who threatened us, flattered us, appealed to our families, even to the homeland, although of course he was of a completely different opinion. He didn't consider us humans at all.

At an occasion I had to install a motor for a pump, but as the water kept coming in, it was difficult to make a foundation and the installation took three days. Luburic's uncle Frane, named Brko, came daily to supervise our work. When the engine finally started on the third day, he

told me: "I told the commissioner (i.e. his nephew) that you were working slowly, so he said to me: So why are you dealing with these Jews so much? Hit them on the head and throw them in the lake!" That was Luburić's real attitude towards us, nothing about family and homeland.

November 6 1942 in the afternoon all the old, helpless, and weak-looking people, about 400, were singled out and sent somewhere, probably Camp IV, where there were tailors and shoemakers, and hid in the attics. Of course, both we, and they thought they were going to Đakovo, but to the greatest miracle of God, they returned after the commission left and that was the only case of such kind that ever happened in Jasenovac. Of course, they were not alive for a long time.

Rehearsals for the commission began in the camp. The Ustashas asked for names and, God forbid, that anyone said otherwise than what was prescribed. "My name is prisoner number that and that". We got ribbons: Jews yellow, Orthodox white-blue, and Catholics, who were supposed to represent communists, got red ribbons. Among the latter, they included free citizens, the citizens of Jasenovac, who were stationed there and who were not prisoners at all. That was the reason for the commission to be allegedly surprised, how the "communists" were the most resistant because of course, they looked the best. Ustashas needed this comedy with the communists, because the communists were regularly killed at the entrance to the camp, and there were certainly very few of them left in the camp. Commission probably assumed communist would be present, so Ustashas had to create them. Some numbers were printed on the tapes without any system. We got the best suits from the magazine. There were enough of them, left after because of many killed prisoners.

Diamantstein had to announce the arrival of the commission in the chain workshop and immediately put into operation all the machines and presses placed there, which otherwise did not have their purpose, just to make things look as impressive as possible. Tables were made for barrack number 8, for our dining room, where we did not eat once. The barracks soon became crooked due to too fast and unsound construction. The cooks were given white caps. The commission was supposed to come on November 9 with a delay of one week. We had to get up that day at 2 a.m. The barbers shaved all night in the barracks. We had to hide the remaining weaker-looking ones. I again used the attic over the workshop for this purpose. All of us awaited the commission nervously. Finally, around half past 11 we noticed a whole cavalcade on the road followed by the Ustashas, and Diamantstein rushed to the chain workshop and shouted through the door: "They're coming!" Everything started as if the film director was giving a signal: they made movements as if in front of a film camera, and those who were hidden in various nooks and crannies squatted. Dido Kvaternik was also present. There were about 50 members of the commission. Some were in uniform. There were also women and two or three old priests with wide-brimmed hats.

The inspection began. Luburić led the commission. He showed them our works, a switchboard for the Catholic church there, which was of particular interest to the priests. Dido Kvaternik laughed out loud, probably because of that association - Jews work for the Catholic Church! The commission tasted the dish, it was good, because a cow was slaughtered for this purpose. Commission found the food was good. They inspected the barracks and found that the beds were soft. They also asked about the cemetery. Luburic, who had great composure, showed them the Ustasha cemetery in the distance. The Commission noted with satisfaction our low mortality. They also went to barrack number 1, where they saw a very nicely arranged ward,

and next to it a hospital with 15 beds, which were not all occupied. The commission stated with satisfaction that our health is satisfactory. A German officer approached me in my workshop. I think he was a major by rank. He was interested in the drafts, which were there, but before I could even answer something, Lieutenant Kojić jumped in and dragged him in a broken German. It was all according to the agreement, so that no one would possibly comment something.

The commission was in the camp until about 3 p.m. I remember it was snowing that day. We went for a meal at 4 o'clock, which was delicious and plentiful for the last time that day.

At about 5 o'clock, or perhaps later, Luburić arrived in a carriage from the town. The horses were completely covered with foam, and Mujo rode by the carriage. Luburic jumped out of the carriage with a wide laugh on his face. He had a reason to laugh! They made it.

We noticed this immediately the next day, because there was no beating in the camp, no killing. There were no Ustashas in the camp circle at all, not only tomorrow, also for another two days. We breathed a sigh of relief. And I must say that in any case, even killing continued, the commission was a turning point as these killings during my further work in the camp were less carried out in the camp itself than before, and we did not stumble on corpses at every turn. If there was killing in the camp, it was at least with some motivation, such as Mujo and an Ustasha with grumpy yellow hair killed five prisoners who were stealing potatoes in front of our barracks. From now on, mass killings took place outside the camp. It also was a disadvantage for us, because we could no longer get bread as when groups with backpacks came to the camp. Many times such bread was sprinkled with blood but, of course, it didn't matter. One time one such loaf somehow got into the latrine, and many prisoners pondered staring at it to get it out. It really disappeared, and I wouldn't be the least surprised if someone ate it

More and more often, a black-haired, skinny man with thick hair, allegedly a well-known brick expert Pichili, began to come to the camp. He was an engineer and showed interest in technical matters. I first talked to him when Luburic invited me to his office for explaining works in the Catholic church.

The man walked a lot around the brickyard, where young Matković, who led the graveyard group, then worked. The brickyard was becoming more and more mysterious. Guards were set up in front of the entrances. No one was allowed to approach them, for the guards immediately became fierce. This was especially inconvenient for my group, as our workshop was now in the tunnel. They forbade us to go out or enter every hour. We then had to sneak in or out on the other side through the window. The tinsmith Bela Stein, the brother of the above-mentioned Philip, told me that Picili had a heavy iron door made for a special furnace in a chain workshop. One day I had to work on the elevator in the brickyard, and young Matković assigned me a guard with the words:

"Take him through the front steps to the elevator. If he just steps on the other side, kill him immediately!" At night, however, it was even more dangerous to walk past the brickyard, even with lights on. By the nature of my service, I had to go to the old headquarters a few times and it was always dangerous, even if I went with an escort, who shouted to the guards why and where we were going. Often, despite every explanation, we could not go forward or backward, but had to wait.

One day, when I was inspecting the machines in the tunnel, I heard a thud as if many legs were descending wooden stairs. And indeed, there were many densely packed people in the porch, whom I had never seen before and who were hidden in the brickyard. They were bony, rugged, obviously peasants. They had no luggage. These people were never seen by anyone to get out of the brickyard. Was it a performance before they entered the lower rooms of the brickyard in the kiln? That people were no longer buried like before, we learned from group D, which has now dealt a lot in our camp and has not gone out on the field as much. When the flood came, and it was not possible to use the latrine, and urinating on the nooks was fraught with danger to life, I used for that purpose an old iron furnace, or firebox. It was among the old parts of the machines in the tunnel. And there in that furnace, where of course no one suspected me, I often listened to the cynical conversations between Picili and Matković and heard moans from the brickyard. Mysterious manipulations were performed daily around the brickyard which then, because it was winter produced no bricks,. Shortly before the flood, they dragged all the old men, who had come with new groups, from the barracks to the brickyard. As there was terrible mud outside, these infirms could not go. The prisoners wore them. Among the detainees was a Zagreb lawyer, Dr. Miško Radošević, with a fur hat on his head. These helpless people then remained in the brickyard from which they never came out again.

Burning corpses was not performed only in the brickyard; it was also done across the Sava. Once, on the occasion of going out to the place to repair the electrical network, I had the opportunity to ask a village woman for food. She answered me: I would give you my heart too, but I am afraid. My husband was taken away, and yesterday in Bosnia (she thought across the Sava) it was burning again.

At the end of March, or the beginning of April, the Sava began to grow strongly. The pumps worked day and night. We were threatened by floods at any moment. One day we all had a roll up in front of the administration building and we had to go digging a new cross embankment behind our barracks. We dug, and behind us stood the Ustashas with rifles, further reinforced by armed civilians, their supporters from Jasenovac. We dug with all our might until dinner. Milos, with a loaded automatic rifle in his hand, was sitting on an elevation made of parts for the construction of barracks. He was fat and red in the face, a true picture of a slave supervisor. In the evening, around half past eight, villagers from the surrounding area came to help, and at about 10 o'clock the embankment was completed. At night around half past two the command was given:

Get up! We had to go out in front of the barracks. We were surrounded by armed Ustashas with lanterns. Lieutenant Pavlicevic was commanding. As we did not know what would happen and how far will we march, we threw things away to make the march easier. But we had to go only to our workshops, Ustashas locked us in and ordered that no one should move except those who were at pumps. About 4 o'clock ing. Stern came to me and advised me to dismantle the pump motors. However, Brko came across it and ordered it to be pumped further. I had to leave the workshop heading towards the lake. In front of the drawing room, all the way to the bakery and beyond, there was a crowd of Ustashas with torches. They carried naked people. At first it seemed to me that they were not dead, as the red light of the torches revived the corpses. I couldn't explain why they were naked. I understood these were killed because not being able to march from barracks or hospitals.

All pumping was in vain. The water undermined the embankment in unexpected places, and broke with the elemental force at about 5 o'clock in the morning. In about 10 hours, the water covered the entire camp all the way to the sawmill. No machine could be saved anymore, everything was left under water. Geese and ducks, chickens and turkeys fled from the Economy building and stayed for a short time on the islets of that sea. However, the Ustashas saved the cattle because it was important for their stomachs.

To complete the picture, it is worth mentioning the Ustasha's treatment of free people, the inhabitants of Jasenovac, who were set up in the camp facilities. These experts sometimes talked to us in confidence during their work, even though they were strictly forbidden to do so. The power plant machinist told me how they were awakened at night, to witness killings, and how Ustashas found pleasure in torturing them mentally as well. Showing open graves, they said these were ready for them. When he wanted to cancel the service once, Pichili put a revolver to his temple. Of course, he withdrew his dismissal, but later became nervously ill, and that was his salvation, for he got rid of the camp service.

At first, in the camp our shoes were not taken away from us, but one day they lined us up in front of the barracks and took away all our shoes, which looked better.

Ustasha officers were poorly educated people. Certainly, Luburić far surpassed them all with his innate cunning. Miloš's orthography (I was administratively dealing with him) was very weak, and on one occasion he had to read the name Neumann, and he did not read it correctly as Neumann, but literally Ne-uman, which in Slovenian would mean crazy. Yet these bloodthirsty people had a sense for luxury. The prisoners had to decorate their officer's dining room with art paintings. Those prisoners who were waiters in renowned hotels served them fine meals and were appropriately trained for the purpose.

We have always fantasized about eating. Our imagination and our nasal nerves were tickled by the smell of food from their kitchen! The smell of cake and baking spread.

On April 16 1942 I was ordered from my place of work immediately to appear with my luggage in front of the office. I had no idea why they were calling me. The guard escorted me to the camp, where they took me into a large ground floor room, to the right of the entrance. In that room, Lieutenant Stojčić and Sergeant Alaga mistreating a younger man tied in chains. His name was Galjer and as I later learned from him, he was related to the assassin at the Zagreb post office. A sergeant and another Ustasha took us to the train station. Every now and then we thought we were going to get a bullet in the back of the head, because the sergeant was constantly playing and snapping with a machine gun. They put us in an army car. The home guards in that car gave us cigarettes with the permission of our companion. About 10 o'clock in the evening we arrived in Zagreb, and they took us to the building on the square "N". After collecting papers of our arrests, they sent us to the basement cells. The prisoners in those cells, which were full, when they heard where we were coming from, were afraid that we would infect them with typhus. The guard placed us on a pile of different old pieces and paper, obvious some dump. We spent the night there. Only the next day, around 3 o'clock in the afternoon, they called us to the third floor and handed us the discharge cards. I was fired on the ground of living in a mixed marriage.

I came out of the camp, but the survivors were etched in my brain, and a terrible fear did not pass me by. Like the others, I did not dare to speak publicly about what I had survived. I did

not dare to tell the real truth to the people who came to ask me about their relatives, and there were hundreds of them, that their relatives were dead.

What I have written is only a pale and brief account of a terrible reality. Let no one think that this is all that happened in my time in the camp. It is only a faint reflection of what one man could see in that commotion. If, however, all who passed through the camp could put together their voice and their despair into one voice and one despair, then the roar and horror of Judgment Day would ensue. Another thing! Just as the camp, at that time, when we were prisoners of that hell, that world was completely different from the rest of the world, so the people, former camp inmates, forever ceased to be equal to other people, because they understood and felt the hellish nature of man and the injustice of all nature.

Our deep pain received its strongest stamp when we learned that during the destruction of the camp, our last closest relatives, friends and companions disappeared. Some languished there for a full four years. On the threshold of freedom, they had to die in a horrible way with despair in their hearts.

Narcisa Potežica:

Knjiga o Lei Deutsch

(O novoj knjizi "LEA DEUTSCH. Dijete glume, glazbe i plesa" autorice Martine Bitunjac)

Tragična sudbina Lee Deutsch, poznate glumice koju su nazivali "čudom od djeteta", završila je njenim odvođenjem u logor. Umrla je kao žrtva HSolokausta 1943. godine u vagonu na putu za Auschwitz. Dok se o životu Ane Frank, koja je postala svjetski simbol židovske tragedije jer se slična dogodila njoj i milionima Židova - o Lei Deutsch, koja je živjela u Zagrebu i stradala samo zato jer je bila Židovka ne zna se puno čak ni u našoj sredini. Jedva spominjana - ponekad samo od njenih preživjelih sunarodnjaka - malo ili tek površno se znalo o nesretnoj Lei i njenoj kazališnoj karijeri koja je okrutno prekinuta. Lein život opisao je tek njen suvremenik Pavao Cindrić u knjizi pod naslovom "Lea Deutsch: Zagrebačka Ana Frank", Zagreb, 2008. Snimljen je i film "Lea i Darija" (2011.) u kojem je redatelj Branko Ivanda prikazao dvije životne priče - život židovske glumice djevojčice Lee Deutsch i njene kolegice Darije Gasteiger, po nacionalnosti Njemice, pa je tako u tom igranom filmu publika mogla vidjeti njihove različite sudbine. Tek lani, u jesen 2020. u Zagrebu je postavljen kamen spoticanja ispred zgrade gdje je Lea Deutsch stanovala (u Gundulićevoj ulici 29.) a na metalnoj pločici piše "OVDJE JE ŽIVJELA LEA DEUTSCH ROĐENA 1922. INTERNIRANA 1943. ZATVOR SAVSKA CESTA ZAGREB KOLODVOR UMRLA SVIBANJ 1943.U TRANSPORTU". Šira javnost je nedavno više saznala u podužem članku u subotnjem prilogu "Jutarnjeg lista", 29.5.2021. u rubrici "Zaborav povijesti" kojeg je napisala književnica Slavenka Drakulić postavivši pitanje "Kako je moguće izbaciti Leu Deutsch iz sjećanja u malenoj Hrvatskoj, njenoj domovini?" Povod je očito bilo nedavno objavljivanje nove knjige o Lei Deutsch koju je napisala Martina Bitunjac pod naslovom "Lea Deutsch – Dijete glume, glazbe i plesa", Srednja Europa, Zagreb 2021.

U toj knjizi je cjelovito opisana biografija Lee Deutsch i popisane su sve uloge koje je igrala kao svestrana glumica. Autorica ove knjige je Martina Bitunjac, povjesničarka koja je na Humboldtovom sveučilištu u Berlinu apsolvirala studij moderne i stare povijesti te klasične arheologije i potom doktorirala iz područja povijesti na istom sveučilištu, kao i na Sveučilištu La Sapienza u Rimu gdje je neko vrijeme djelovala kao znanstvena suradnica na Odsjeku za povijest, religiju i kulturu. U bilješci o autorici navedeno je da je danas Martina Bitunjac docentica na Odsjeku za povijest Sveučilišta u Potsdamu, znanstvenica u Moses Mendelssohn centru za europsko-židovske studije i urednica časopisa Zeitschrift fur Religions- und

Geistesgeschichte. Tu možda možemo pronaći poveznicu interesa autorice knjige o Lei Deutsch pa je napisala knjigu upravo o Židovki koja je usprkos talentu i uspjehu što je kao dijete postala poznata glumica stradala u tadašnjoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH). Svi pokušaji da se izuzme od ustaškog progona bili su uzaludni, izgubila je život sa samo šesnaest godina jer se na nju kao i na sve Židove primjenio antisemitski zakon i dekret.

U nevelikoj knjizi od svega 75 stranica pomno je opisana ne samo biografija Lee Deutsch, već i njeno porijeklo, zatim okruženje, društvene i političke prilike kod nas i u svijetu. Tako se čitatelj koji je malo znao, jedva čuo ili čak gotovo ništa ne zna o Židovima, o predratnim i ratnim utjecajima na njihov život i o položaju Židova na ovim prostorima može upoznati s tom problematikom i shvatiti slijed događaja koji su doveli do Holokausta kod nas. Naročito je opisana situacija u Zagrebu i kakvi su bili razmjeri i posljedice progona od stvaranja NDH 10. travnja 1941. kada je došla naredba o popisivanju Židova, da nose posebne oznake, uslijedili su progoni, deportacije i istrebljenje Židova, uz nehumane metode došlo je do strašnih stradavanja. Zbog vjerodostojnosti opisanog Martina Bitunjac navela je izvore i brojnu literaturu. Podatke je dobila iz arhiva u Hrvatskoj: Hrvatski državni Arhiv, u prvom redu iz Odsjeka za povijest hrvatskog kazališta, Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i koristila podatke Muzejsko-kazališne zbirke (Kartoteka osoba Lea Deutsch) jer je navedeno sve gdje je Lea Deutsch sudjelovala, u kojim predstavama i kada i koje je sve uloge igrala.

Također su među arhivima u Hrvatskoj korišteni podaci Hrvatskog državnog arhiva (HDA) - i to Arhiv Ravnateljstva ustaškog redarstva. Židovski odsjek i arhiv Ponova – Prijava imetka na temelju čega se vidi što je obitelj Deutsch morala predati kao i svi Židovi, protjerana je, a Lein otac je preživio Drugi svjetski rat kao i otac Ane Frank. Naime Stjepana Deutscha je u bolnici na odjelu za zarazne bolesti krio njegov prijatelj iz mladosti u Petrinji dr Vilko Panac, predstojnik Klinike za oftalmologiju.

U Bibliografiji knjige o Lei Deutsch je naveden i Arhiv u Izraelu - Central Zionist Archives, Jerusalem (C2/2093, Croatia. Documents Regarding Anti-Jewish Legislation, 1941-43.)

Koliko je studiozno autorica prišla proučavanju ne samo života i djela već i prilika u doba Lee Deutsch vidi se po literaturi koju je navela, pa je opisujući iako ukratko povijest i položaj Židova na prostorima Balkana, bivše Jugoslavije i Hrvatske u doba NDH konzultirala brojna djela - navodeći u Bibliografiji sljedeće knjige: 1. Banović, Snježana: Država i njezino kazalište, Zagreb, 2012.; 2. Bogner-Šaban, Antonija: Tragom lutke i pričala, Zagreb, 1994.; 3. Cindrić, Pavao: Zagrebačka Ana Frank, Zagreb 2008.; 4. Goldstein, Ivo – Goldstein, Slavko: The Holocaust in Croatia, Pittsburg 2016.; 5. Levy, Moritz: Die Sefardim in Bosnien. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden auf der Balkan-Halbinsel (Sefardi u Bosni. Prilog historiji Jevreja na Balkanskom poluotoku), Sarajevo 1911.

Uz to sastavljen je popis časopisa i novina u kojima je spominjana informacija o Lei Deutsch, a to su brojni naslovi tadašnje periodike: *Morgenblat* (Jutarnji list), Zagreb; *Der Wiener Tag* (Bečki dan), Beč; *Hrvatski dnevnik*, Zagreb; *Jutarnji list*, Zagreb; *Kulisa*, Časopis za kazalište, kino, variete, društvo i šport, Zagreb; *Nacional*, Zagreb; *Narodne novine*, Zagreb; *Novo doba*, Split; *Novosti*, Zagreb; *Obzor*, Zagreb; *Politika*, Beograd; *Pravda*, Beograd; *Pričalo*, Zagreb; *Radiowelt*, *Illustrierte Wochenschrift für Jedermann* (Svijet radija. Ilustrirani tjednik za svakoga) Beč; *Svijet*, Ilustrirani tjednik, Zagreb; *Večer*, Zagreb; *Ženski list*, Zagreb; *Židov*, Zagreb.

U knjizi "Lea Deutsch, Dijete glume, glazbe i plesa " saznajemo da je Lea Deutsch punim imenom Lea Dragica Deutsch rođena 18. siječnja 1927. Njeni roditelji upoznali su se na proslavi Purima 1925. u Židovskoj općini Zagreb. Njen otac Stjepan čiji su preci od 1797. živjeli u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, a on je pohađao školu u Petrinji, studirao pravo u Zagrebu gdje je 1917. otvorio odvjetnički ured. Tijekom Prvog svjetskog rata služio je u carskoj i kraljevskoj pješadijskoj regimenti a kao časnik bio je aktivan do 1919. kada se vratio u Zagreb i posvetio svojoj profesiji. Njegova supruga Ivka rođena Singer bila je kći trgovca, brinula o djeci i posebno se zanimala za kazalište. Veliki utjecaj na rano otkrivanje talenta i poticanje da mala Lea već zarana glumi imala je njena teta Vera Singer. Tako u ožujku 1929. godine na proslavi Purima sa svega dvije godine prvi put recitira i pritom je pjevala i plesala u Židovskoj općini Zagreb. Kako je već s pet godina čitala i pisala, istaknula se izvanrednim pamćenjem, uz to je pjevala i plesala - poznati redatelj i glumac Tito Strozzi je petogodišnjoj Lei ponudio da se priključi dječjoj umjetničkoj skupini skupini "Dječje carstvo". Tamo je mala Lea uvježbavala prve scenske tekstove. Već u listopadu 1932. igrala je prvu sporednu ulogu u popularnom pučkom igrokazu Josipa Freudenreicha "Graničari" a komad se nije izvodio na njemačkom već na narodnom jeziku. Slijedi u prosincu 1932. uloga Juliške u opereti "Grofica Marica" Emmericha Kalmana. Zatim je Tito Strozzi 14. prosinca 1932. uprizorio socijalnu dramu "Pred izlazak sunca" Gerharta Hauptmanna u kojoj je i Lea nastupila. Slijedi uloga u Molierovoj satiri "Umišljeni bolesnik" gdje igra ulogu Louison, koja je najmlađa kći autoritarnog Argana. O njoj tada prvi put piše tjednik "Židov" a u "Obzoru" je čak nazivaju "primadona". U lipnju 1933. kao šestogodišnjakinja glumi u predstavi Ericha Kastnera "Tonček i Točkica" s još jednom dječjom zvijezdom Ivanom Bracom Reissom, pa ih hvale u tisku - u "Jutarnjem listu" i "Svijetu" te se navodi da mala Lea postaje toliko popularna da publika za njom više "Točkica". Godine 1933. nastupa kao Marieta u komediji venecijanskog pisca Giacinta Galline "Tako ti je je na tom svijetu, dijete moje", a u siječnju 1934. dobiva ulogu u "Hasanaginici" Milana Ogrizovića i to lik Ahmeda. Značajno je da kasnije - godine 1940. u istom komadu igra lik Mehe – tako u oba slučaja glumi muslimanske dječake i sinove glavnih glumaca. Martina Bitunjac tumači činjenicu da aškenaska Židovka Lea Deutsch u ovoj predstavi glumi muslimanskog dječaka je izraz multikulturalnosti tadašnje Jugoslavije. Prema navodima autorice knjige Lea "svojim je glumačkim talentom i tolerantnim bićem mlada umjetnica koja je nadahnjivala kulturnu javnost i graditeljica mostova između nacija i vjeroispovijesti."

Značajna je nadalje uloga Lee kao Gite u komadu "Čudnovate zgrade šegrta Hlapića" koju postavlja Alfons Verli prema djelu Ivane Brlić- Mažuranić. Uslijedile su uloge likova u djelima "Naša deca" Branislava Nušića i "Nadina velika tajna " Zlate Kolar - Kišur. Predstavom "Tako ti je na tom svijetu, dijete moje" 1935. gostovala je u Sisku i u Beogradu.

Prilikom gostovanja u Beogradu upoznaje bugarske umjetnike i dobiva ponude da gostuje i u Sofiji. Lea također uz glumu dobro pjeva i pleše te je naučila "stepati na američki način" pa je časopis "Svijet" uspoređuje s u to doba u svijetu poznatom glumicom Shirley Templ, čak u jednom intervju 1935. prilikom gostovanja u Beogradu sama Lea je rekla da je gledala sve filmove popularne hollywoodske dječje zvijezde i da bi je željela osobno upoznati.

Također je Lea nastupala na radiju i te emisije su trajale po sat vremena, pa je tadašnji tisak hvalio "njene svestrane vještine". Okušala se i u suvremenoj operi "Oganj" Blagoja Berse, dobila je pjevačku i govornu ulogu, pa je tako bila na pozornici HNK s poznatom opernom pjevačicom Zinkom Kunc-Milanov.

Uspješno nastupa u opereti "Čudo od djeteta", premijera je održana 21. prosinca 1935. u Velikom kazalištu u Zagrebu. Već u ožujku 1936. tumači lik dječaka Cedrica Erola u "Malom princu" autorice Frances Hodgsons Burnett, pa je tisak hvali jer se odlično snašla igrajući mušku ulogu, a predstava se izvodi u Sisku i Splitu, gdje je zabilježena velika navala publike "kada su zbog gužve morali čuvari reda intervenirati" piše u tadašnjem tisku.

U siječnju 1937. slijedi predstava "Robinson ne smije umrijeti", a već sljedeći mjesec Lea nastupa u opereti "Ženidba Mickey Mousa", dok joj je krajem 1938. Mladen Širola povjerio ulogu dječaka u "Ivici i Marici".

Zbog Leinog talenta i nastupa na pozornici u brojim komadima njeni obožavatelji nisu vidjeli daljnju budućnost i razvoj genijalnosti u tadašnjoj Jugoslaviji već u dalekom svijetu o čemu su posebno pisale cionističke novine "Židov". kada je godine 1935. u Zagrebu gostovalo francusko filmsko poduzeće Pathe, čak je snimljen dvadesetminutni film o Lei i ponuđeno joj je da ode u Pariz, nauči francuski jezik i tamo nastavi svoj put u svijetu kazališta i filma. No Lea i njeni roditelji su to odbili, ona je željela ostati u Zagrebu, jer je to bio njen grad gdje je imala prijatelje i svoju publiku, a tada je upravo nastupala u predstavi "Čudo od djeteta".

I tri godine kasnije, u veljači 1938. gostovala je u Jugoslaviji hebrejska kazališna skupina *Habina* iz Palestine, nekoliko umjetnika je posjetilo Leu koja je goste pozdravila ulomcima iz djela "Mali princ" pa je toliko impresionirala redatelja Barucha Chemerinskoga da je pozvana da s majkom dođe u Tel Aviv. No ona to ponovo odbija jer je bila vezana za Zagreb.

Godine 1939. dobiva ulogu sicilijanskog princa u Shakespearovoj drami "Zimska priča", zatim nastupa u drami "Moral gospođe Dulske" poljske autorice Gabriele Zapolske pa tiskom piše da je postala "potpuna kazališna glumica". Slijedi uloga Anjuške u drami Lava Tolstoja "Moć tmine", a u rujnu 1940. tumači lik djevojčice Silvije u scenskom komadu "Spis broj 516" hrvatskog pisca Gene S. Senečića.

U knjizi je 23 ilustracija (kopije fotografija, kazališnih programa i plakata) u prilogu je Popis ilustracija, od toga najveći broj uz fotokopije kazališnih programa su fotografije Lee Deutsch, koje je snimio njen otac poznat i kao strastven fotograf - pa je to svjedočanstvo o umjetničkom djelovanju Lee. Na osnovu fotografija iz obiteljskih albuma znamo kako je izgledala te su zabilježeni prizori iz predstava kao i njene slike s tadašnjim poznatim glumcima i režiserima. Vidimo na primjer fotografiju s autorom komada "Spis broj 516" - Geno Senečić stoji u sredini, Lea stoji uz Dubravka Dujšina, dok Nina Vavra sjedi do nje (vjerojatno je to jedna od njenih posljednjih fotografija).

Posljednji je put nastupila 15. ožujka 1941. u nekoj kazališnoj predstavi – u komadu "Živa šahovska igra" kada Lea Deutsch kao neko pretkazanje tragičnih događaja izgovara na pozornici

"Dopustite nam, dame i gospodo
Da odigramo čudnu partiju,
Gdje glumci bit će šahovske figure!

Završava ...posljednjim riječima

Trajna borba, il poraz, il pobjeda
U kojoj ljudi samo su figure! (...)
I s time je naša igra svršena!"

I zaista u novonastaloj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj proglašenoj 10. travnja 1941. dolaskom na vlast ustaše počinju sustavni progon Židova. Tako je 80 posto Židova na ovim prostorima postalo žrtvom holokausta. A nekoć proslavljena Lea Deutsch ne samo da ne smije od 30. travnja 1941. kada je donesena Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti više nastupati već joj je zabranjen ulazak u kazalište, do jučer bio je to njen dom i život. Postoji svjedočanstvo glumca Relje Bašića koji je kao dječak bio potajno zaljubljen u nju a gledao je Leu kako očajna sjedi nepomično na klupi i satima gleda u zgradu Hrvatskog narodnog kazališta.

Obitelj Deutsch se nadala da će se uspjeti spasiti zahvaljujući članku 6. prema kojemu su "arijevska prava" mogle dobiti osobe koje su se prije travnja 1941. zalagale za interese i oslobođenje hrvatskog naroda. U nadi da će kao istaknuta kulturna djelatnica biti oslobođena rasnih zakona Lea Deutsch napisala je 27. lipnja 1941. Rasnom odjelu ministarstva unutrašnjih poslova NDH pismo na četiri stranice.

Pismo je toliko potresno da će svakome tko ga pročita ostati zauvijek u sjećanju.

Možda je najveći značaj ove nove knjige o Lei Deutsch što je na kraju kao prilog fotokopija tog Leinog pisma, koje je najbolji prikaz situacije u kojoj se Lea našla, hvatajući se za slamku spasa jedinu mogućnost da preživi vidi u detaljnom objašnjenju svog hrvatskog nacionalnog osjećaja. Tako navodi kako se u njenoj roditeljskoj kući sastajalo društvo Hrvata, njeni roditelji nisu

pripadali nekoj cionističkom udruzi, glasali za hrvatske izborne liste, otac kao odvjetnik nije imao drugih klijenata osim Hrvata, u školi za vrijeme nastave rimokatoličkog vjeronauka uvijek je ostajala. Naposljetku ona je prešla na rimokatoličku vjeru i navodi sve svoje nastupe i popis djela u kojima je imala uloge, posebno one hrvatskih autora, s napomenom da su je roditelji hrvatski i domoljubno odgajali! Pismo su potpisali i podržali je i Hermina Pećina rođena Rukavina, sestra ustaškog pukovnika te poznata glumica Nina Vavra -Bach.

Tako vidimo da su uz pismo preporuke s vlastoručnim potpisom tadašnjih poznatih kulturnih djelatnica, ali sve to NIJE POMOGLO. Poznato je da su u Zagrebu ustaše čak srušili Sinagogu. A Lea kao Židovka više ne smije pohađati Treću žensku realnu gimnaziju. Za nju se pokušao založiti i tadašnji rabin Miroslav Šalom Freiburger koji je također naposljetku odveden u logor i tamo među prvima ubijen.

Navodno je Leina majka pokušala pobjeći odlaskom u partizane ali je taj njihov pokušaj propao. A Lea je strpana u stočni vagon zajedno s majkom i mlađim bratom, koji su u Auschwitzu pogubljeni dok ona nije preživjela put do logora.

Knjigu možemo preporučiti kao dokumentarnu prozu koja se čita u jednom dahu. U njoj je prikazan zauvijek prekinut put jedinstvene dječje zvijezde samo zato što je bila Židovka. Ona sada može jedino visoko sjati kao upozorenje – da se ne zaboravi njeno stradanje i više nikome nikada ne ponovi.

Narcisa Potežica:

A book about Lea Deutsch

(Abstract)

Lea Deutsch was a very talented Jewish girl well known as an actress. Born in Zagreb in 1927 she started to play at one Purim festival in the Jewish community in Zagreb when she was only two. Later, at age of five, she joined children performance group at Zagreb theatre and soon became very popular playing many roles in which she sang and danced. Her great talent was soon recognized, and was often compared with Shirley Temple, at that time a well known girl and actress in Hollywood. She was offered to continue her carrier in Paris or in Tel Aviv, but decided to stay in Zagreb. Many famous actors of that time in Zagreb with whom Lea Deutsch shared many successful performances, predicted a brilliant carrier for her in Zagreb.

Unfortunately, in 1941 when Croat Nazis, the Usthas came to power, and introduced racial laws, Lea Deutsch was banned to continue her activities in the theatre, which made her extremely unhappy. Her pleas to be exempted from racial law had failed. With many other Jews from Zagreb she, with her mother and brother, was sent to Auschwitz. She died in that transport to the death camp.

Recently a book about Lea Deutsch was written in German by Martina Bitunjac, a historian at Moses Mendelssohn center in Berlin. The book titled “Lea Deutsch, a child of acting, music and dancing” was also translated and published in Croatia. In this small book Martina Biturajac gave a comprehensive insight into a tragic destiny of this talented young girl, whose life, like that of Anne Frank, was cruelly interrupted in Holocaust when she was still in her teens.

Preživjeli Holokausta – povratak u „domovinu“ i dolazak u domovinu

Madžarski režiser Ferenc Török je svojim filmom s lapidarnim naslovom „1945“ (2017.godine) međunarodnu publiku sučeljavao s događajem, što ga je neposredno nakon završetka rata rijetko tko očekivao: Vratili su se preživjeli iz logora smrti, pojavili bi se pred svojim bivšim stanovima i kućama. Dvojica, starac i mladić, banu u pripreme za seosku svadbu na zaprepaštenje seljana. Oni sve godine rata nisu razmišljali o daljnjom sudbinom onih, čijim su deportacijama namjerno-nenamjerno postali svjedocima. Mještani na dvojicu povratnika gledaju kao na aveti iz grobova, uznemireni, jer u malome selu svako znade sve o svakome. Tko je koga denunciirao, tko je mogao pomagati, a nije pomagao, tko je okrenuo glavu. Neki se tvrdoglavo pouzdaju u „nova vremena“ i nove vlasti, a ujedno se svi boje da će se preživjeli osvetiti. I došljaci shvaćaju da su gosti iz drugog vremena, kao s drugog planeta. Okrenu se i odlaze iz svijeta koji više nije njihov -kamo, to ostaje gledatelju da se zamišlja.

Oslobođeni mladići iz Buhenvalda na povratku kući. Sliku ustupio Stiftung Gedenkstaetten Buchenwald und Mittelbau-Dora" Weimar (Njemačka)

I u Hrvatsku su se između 1945. i 1946. godine vratilo najmanje 3000 hrvatskih Židovki i Židova iz nacističkih logora smrti geta i skrovišta, kao i neutvrđen broj onih koji su se 1941.godine uspjeli spasiti bijegom u bivše talijanske okupacijske zone Kraljevine Jugoslavije, ili bili internirani u logorima u južnoj Italiji, te nekolicina stranih židovskih emigranata, koje je

nacistički progon sustigao u Kraljevini

Jugoslaviji. Dijelili su sudbinu jugoslavenskih Židova, i nekolicina njih se borila u partizanima.

Kad sam se 2015. godine dala u istraživanje sudbina Židovki i Židova koji su dočekali oslobođenje nacističkih logora, nisam se mogla oslanjati na sustavna historiografska istraživanja. Historiografija je do tada bila povijest „Konačnog rješavanja židovskog pitanja“, Holokausta, Ose, zaokružili s oslobađanjem koncentracijskih logora od strane Savezničkih vojski, podvukavši crtu pod povijest Šoe sa službenim datumom završetka rata. Mogla sam se oslanjati na sjećanja samih bivših žrtava: Jasminka Domaš je upravo tada objavila svoj prvi svezak „Priloga istraživanju povijesti židovskih obitelji“ (do 2018.godine završit će ona ovu trilogiju). Svjedoci vremena o svome povratku kući i mukama novog početka nisu previše govorili. Kao da su događaje između preživljavanja u logoru i oslobađanja iz njega, te putovanja kućama, doživljavali kao „vrijeme između“ (austrijski svjedok sličnih sudbina, Albert Drach, objavio je memoare o tom razdoblju, o „Zwischenzeit“). Što prije uspostaviti tračak prijašnje „normalnosti“, nadovezati se na mjestu gdje im je život stao 1941.ili 1942.godine.

Jedan jedini opis života nakon oslobađanja iz logora smrti ostavio je, neobjavljen, kao pismenu ostavštinu u Hrvatskom Državnom arhivu u Zagrebu, zagrebački filozof i sociolog Rudi Supek, uznik Buchenwalda, koji je sa svojim logorskim drugovima i komunistima iz drugih okupiranih

zemalja pomagao Američkoj vojsci pri oslobađanju logora i jugoslavenskim logorašima pri repatrijaciji. Među zatočenicima Buchenwalda, koji su dočekali oslobođenje, bili su najviše logoraši iz Aušvica, koji su preživjeli i marševe smrti, zatim i zatočenicice logora Ravensbrücka (među njima i kasnija „doyenne“ hrvatske historijske znanosti, Mirjana Gross). Repatrijacija iz logora na teritoriju Njemačkog Reicha (uključivši Austrije) počela je u lipnju 1945., zato što je nakon oslobađanja južnih predjela „Reicha“ do sredine svibnja 1945. trebalo obnoviti prometnice ali i „očistiti“ i dalje postojeća gnijezda oružanog otpora zalutalih njemačkih jedinica i zbjegova antikomunističkih vojnih formacija.

Saveznici nisu tolerirali pojedinačno kretanje oslobođenih logoraša zbog akcija čišćenja nacističkog otpora, što su ih američki i britanski vojnici provodili u južnoj Austriji skoro do kraja svibnja 1945., gdje su im SS-ovci i zalutali vojnici Wehrmachta pružali ogorčen otpor. Zabrana je bila i u interesu samih logoraša, kako ne bi stradali iz osvete mještana ili bili osumnjičeni kao dezerteri ili špije. Koliko je bila opravdana ova zabrana, shvatili su – primjerice - dvojice Sarajlije, Egon Kon i Jakica Gaon. Oni su boravili kao jugoslavenski ratni zarobljenici u logoru za podoficire na području „Reicha“, u kojem su nacisti – kao rijetko gdje inače – poštivali Ženevsku konvenciju o ratnim zarobljenicima. Pobjegli su iz logora prema Istoku, pod zaštitu Crvena Armije, ali ne odavši svoje židovske identitete. Sovjeti su ih prihvatili tek nakon dugotrajnih provjera i sumnjičenja, i uključili ih u svoje repatrijacijske transporte.

Preživjeli Budimpeštanskog geta i skrovišta diljem Mađarske svoje oslobođenje i povratak u Jugoslaviju imaju zahvaliti Crvenoj Armiji: Ona je iz Mađarske, zatim iz Slovačke i Poljske repatrijala logoraše iz Jugoistočne Europe u velikim transportima već od kraja ožujka 1945.godine. Tada Jugoslavija još nije bila pripravna za prihvrat svojih građana iz inozemstva.

JUGOSLAVENSKI PLANOVI S REPATRIJACIJOM

Predsjedništvo AVNOJ-a je dne. 28. travnja 1945. godine izdalo memorandum s „*Pozivom svim jugoslavenskim građanima u inozemstvu*“ da se u roku od četiri mjeseca od datuma poziva prijave predstavnicima Jugoslavenskih vojnih misija (predstavništva Jugoslavije u državama Saveznika). U slučaju neodazivanja, Jugoslaveni u inozemstvu – „*svi, koji su iz ma kojeg razloga za vrijeme rata boravili van Jugoslavije*“ – izgubile bi pravo na jugoslavensko državljanstvo. Jugoslavija je tim memorandumom vršila pritisak na svoje građane u inozemstvu da se vrate u svoju domovinu: Visoki gubici ljudskih života u ratu – Jugoslavija je prema brojkama Međunarodnog odbora Crvenog križa – rangirana na šestome mjestu ljestvice po broj ljudskih žrtava rata – što je opravdavalo prema tadašnjim kriterijima stanovit pritisak. Princip dobrovoljnosti repatrijacije Zapadni su saveznici zastupali na Konferenciji u Jalti (11./12.veljače 1945.godine), no Sovjetski savez inzistirao je na obvezatnosti, a provizorna jugoslavenska vlada – osnovana 7.ožujka 1945.godine i priznata od Velike Britanije – slijedila je sovjetski primjer. AVNOJ je na II. Zasedanju (Jajce, 29./30.11.1943.godine), pozivajući se na *Moskovsku Deklaraciju* od 30.10.1943.godine, u kojem je također riječ o vraćanju jugoslavenskih građana iz inozemstva u domovinu.

Međutim, Moskovska deklaracija, a slijedom nje i AVNOJska odluka repatrijaciju rabe u specifičnom kontekstu: Ne u kontekstu repatrijaciju civila, žrtava nasilnog odvođenja. Oba dokumenta imaju na umu repatrijaciju osoba osumnjičenih zbog zločina, radi njihova kažnjavanja u Jugoslaviji. Moskovska deklaracija utvrđuje da se počinitelji zločina vrate u zemlju gdje su oni počinili zločine, kako bi im sudio sud dotične zemlje. Jesu li pak krivci počinili zločine u više zemalja, za njihovo suđenje osnovat će se međunarodni vojni tribunal (time je označen početak osnivanja *Međunarodnog ratnog tribunala, IMTWC, u Nürnbergu*). Jugoslavija (tada još zastupljena po jugoslavenskoj vladi u egzilu u Londonu) zato je mogla zatražiti izručenje svih predstavnika okupacijskih vlasti kao naredbodavce zločina, aktere provedbe odluka „*Wannseeške konferencije*“ od 20.siječnja 1942.godine o istrebljenju svih europskih Židova, te stratege, planere i izvršitelje „*Akcije Reinhard*“, sustavno deportiranje jugoslavenskih Židova u logore smrti na Istoku. Zahtjevi za izručenjem odnosili su se

podjednako na jugoslavenske sudionike u tim zločinima, kao i na Nijemce, Talijane, Mađare, Bugare i Albance.

Jugoslavija je željela preduhitriti Saveznike da dužnosnike Hitlerove Njemačke i satelitskih država (tako i NDH) štiti, prikrije im identitete i preuzm ih, jer su im mogli biti korisni kao „obavještajci“ ili zbog njihove vojne ili tehničke izobrazbe. Jugoslavenski zahtjevi za izručenjem pobjeglih glavnih zapovjednika Wehrmachta i oružanih formacija nacionalsocijalističke partije, velikih dužnosnika okupacijske vlasti u civilnim službama, cjelokupnog ustaškog vodstva sa svim članovima ustaških organizacija, četničkog vodstva i pripadnika kolaboracijske vlade u Srbiji, zapovjedništva Talijanske vojske, ali i niz podređenih dužnosnika, ostali su velikim djelom neuslišani, iako se Jugoslavija snažno angažirala i u Komisiji za ratne zločine Organizacije Ujedinjenih naroda (*United Nations War Crime Commission, UNWCC*), osnovane sporazumom Velike Britanije, SAD i Sovjetskog saveza 13.11.1942.godine s ciljem suditi ratnim zločincima ne samo pravno, nego i politički, s jasnim ciljem: poručiti svijetu da zločin protiv mira – pokretanje i pripremanje rata -i protiv čovječnosti – „čišćenja teritorija, protjerivanje stanovništva, ponižavajući tretman, fizičko i/(ili) psihičko zlostavljanje, ubijanje, nasilno slamanje otpora – ne smiju više proći nekažnjavano, kao što se to zbog pomanjkanja nadležnog tribunala dogodilo nakon Prvog svjetskog rata.

Za civile, raseljene osobe – Saveznički stožer u Sredozemlju je u jesen 1944.godine računao s brojkom od ca. 11 milijuna (do kraja rata će se broj povisiti na blizu 14 milijuna) – Konferencija u Malti je utvrdila, načelno, dobrovoljni povratak u zemlje podrijetla, uz pomoć međunarodne zajednice. Zapadni su saveznici pristali stoga na inzistiranje Sovjeta za obaveznim povratkom. Jugoslavija se oslanjala na sovjetski „uzor“: U Zakonu o repatrijaciji od 23.kolovoza 1945. godine izrekom je utvrđeno da je prijava za repatrijacija obaveza svakoga građanina koji se u tom trenutku našao izvan Jugoslavije, a da prijava za povratak ne isključuje mogućnost kasnijeg sudskog postupka u slučaju da je osoba počinila ratni zločin.

Predsjedništvo AVNOJ-a je dne.28.travnja 1945.godine osnovalo dvije državne komisije za provedbu repatrijacije: *Državnu komisiju za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, kao istražno tijelo, s nalogom sastaviti popis osumnjičenih osoba, kako jugoslavenskih građana tako i stranaca, pripadnika Osovinskih sila. Stanovništvo je bilo pozvano da prijavi svaku osobu za koju se pretpostavljalo da je sudjelovala ili sama počinila ratne zločine i zločine protiv čovječanstva (stanovništvo je poziv shvatilo i kao „dozvolu“ za denunciranje).

Druga državna komisija bila je *Državna komisija za repatrijaciju „prisilno odvedenih osoba“*. Ministarstvo socijalnog staranja Narodne Republike Hrvatske izdvojilo je – s odobrenjem savezne vlade – iz bankovnih uloga ostavljenih od ustaških vlasti – novac za neposrednu opskrbu putnika. Vlada DFJ financirala je rad komisije. Jugoslavenski su radio-programi „pratili“ repatrijacijske transporte u domovinu, s pozivima građanima da povratnicima pomažu materijalnim darivanjima: odjećom, obućom i donacijom hrane. Jugoslavenski je radio u specijalnim emisijama za povratnike njih uvjeravao da neće morati brinuti za svoje nekretnine u zemlji protupravne im oduzete za vrijeme okupacije. Država će ih „uzimati pod sekvstar“ i čuvati ih od otuđenja, zloporabe ili oštećenja, a povratnici će ih uz dokaz o vlasništvu moći preuzeti.

Vlasti u zemlji i komisije su se pobrinule za fizičke potrebe povratnika; no doček u domovini ipak nije bio lišen tjeskobi i straha od budućnosti, naročito u pogledu vraćanja imovine i pomoći države za novi početak. Praktična iskustva iz reintegracije u socijalističku Jugoslaviju i ispunjavanje državnih obećanja pokazat se će putem s mnogo prepreka. Korisnici protupravno usvojene robe ogorčeno su se borili protiv vladinih mjera za povrat prijašnjim vlasnicima.

PROVEDBA REPATRIJACIJE – SUSRET S NEPOVJERLJIVOM DRŽAVOM

Za doček organiziranih repatrijacijskih transporata iz okupacijskih zona zapadnih Saveznika (Velike Britanije, SAD i – od jeseni 1945.godine – i Francuske), „Štabovi za repatrijaciju“ uređivali su u pograničnim željezničkim postajama zvanim „Prihvatne baze“. Sa sjeverne granice povratnici bi ulazili u Jugoslaviju preko Jesenica ili prometnica iz pravca Tarvizija. Iz okupacijskih područja Crvene Armije, vlakovi bi ulazili u Jugoslaviju preko Čakovca, Kotoribe, Koprivnice i Subotice. Iz Italije povratnici bi ulazili u Jugoslaviju najprije kod Divače, zatim, poslije Pariške konferencije i uspostave „Zone A“ i „Zone B“ (od 23.10.1947.godine) kod Sežane: Ondje kao i u Šempetru kod Gorice poseban je jugoslavenski povjerenik za repatrijaciju preusmjerio putnike s prtljagom, ovisno o nacionalnosti: Slovence u prihvatilište Jasenica kod Tolmina, a putnike iz Hrvatske i drugih predjela Jugoslavije u Zagreb. U prihvatnim bazama, povratnici bi već bili podvrgnuti liječničkim pregledima za otkrivanje pacijenata s tuberkulozom ili veneričnim bolestima, bili izolirali i upućivani u obližnje bolnice. „Informativni razgovori“ povratnika s obavještajnim časnicima, o razlozima njihova boravka u inozemstvu, o ponašanju u ratu ili u logorima i vezama u domovini spadali su u „ritual“ dočeka u pograničnim kolodvorima.

Židovski povratnici nisu mogli računati na to da će se sigurno i odmah vratiti u svoje prijašnje kuće, stanove i svojim obiteljima. Zato je Židovska bogoštovna općina u Zagrebu od Gradskog narodnog odbora za stambena pitanja dobila na korištenje zgradu na adresi Palmotićeve 16, koja joj je bila oduzeta od ustaša 14.travnja 1941.godine. Prijašnje uredske prostorije, vrtić i školu pretvorene su u „spavaone“ kao i dvorane kluba „Makabi“, na adresi Palmotićeve 22, Gradski je odbor prepustio Židovskoj bogoštovnoj općini i prostorije u Haulikovoj br. 5 i ona je tu otvorila kuhinju s menzom.. Hrvatski Državni arhiv u Zagrebu čuva dokumentaciju o pomoći Grada Zagreba, Jugoslavenskog Crvenog križa i UN-ove udruge za pomoć i obnovu (United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA). Pomoć je bila u živežnim namirnicama, krevetima i posteljnom, iz skladišta s robom ostavljenom od ustaše ili konfisciranom od „narodnih neprijatelja“.

Prva „državna“ prihvatilišta u većim mjestima za višednevni boravak osnovana su oko početka 1947.godine. Do tada su se povratnici smjestili u ispražnjene stanove bivših ustaških korisnika, u službene prostorije i u hotele, gostionice i pansione. Tako su se predratni luksuzni hoteli poput Zagrebačke „Esplanade“, pretvorili u privremeni smještaj – ali, daleko od predratnog luksuznog standarda. „Esplanadu“ su njemački „Abwehr“ i oficiri Wehrmachta ostavili u devastiranom stanju. Ministarstva zdravstva i socijalne politike DFJ snosilo je troškove sanacije i boravka repatriranih osoba te režije hotela.

„Centralno“ prihvatilište pod nadležnošću Ministarstva socijalnog staranja Narodne Republike Hrvatske uređeno je, a prvi put spomenuto u ožujku 1947.godine, u naselju baraka južno od Glavnog kolodvora, na adresi „Na Kanalu“. Ondašnje su barake od 1941-1945.godine služile također kao prihvatilište - za putnike iz provincije, na proputovanju na rad u Njemačkoj. Ondje su postojale ambulante, raskužna stanica, praonice i dezinfekcija.

Prihvatilišta, koja su niknula u svim većim gradovima, pružala su veliku lepezu usluga za privremeni boravak. Uz radnu snagu unajmljenu od ministarstva, zapošljavani su i sami internirci i njemački ratni zarobljenici. Na dobrovoljni rad su pozvani razni „radni kolektivi“, ali i Antifašistički front žena/AFŽ. I njih su opskrbljivali, uz Ministarstvo socijalnog staranja i Državnu komisiju za repatrijaciju, Jugoslavenski Crveni križ i UNRRA.

Za vrijeme boravka povratnika u prihvatilištima vlasti su se trudili učiniti im boravak što ugodnije: Uprava bi priredila zabavne večeri, športski pribor i časopise. Registracija i – s njome povezano – „sigurnosno ispitivanje“- trebali su trajati što kraće, poglavito za povratnike s djecom. Ministarstvo socijalnog staranja je opetovano podsjećalo na potrebu uljudnog,

pozornog ophođenja s povratnicima u prihvatilištima a bilo je i otkaza službenica i medicinskih sestara ambulante Prihvatilišta, zbog vrijeđanja i neprimjerenog ponašanja prema repatricima. Jugoslaviji je stalo do „... što boljeg dojma na repatrirece, ...“ ,do pozitivne propagande i motivacije za one, koji su još kolebali i odugovlačili povratkom.

Glavni zadatak prihvatilišta bilo je, međutim, ipak obavještajno praćenje i kontroliranje povratnika. U prihvatilištima su jugoslavenske vlasti trebale poduzimati prvu selekciju osoba koje će se moći odmah pustiti svojim kućama, odnosno o onima kojima bi po ocjeni osoblja trebao produžiti boravak u prihvatnoj stanici. Osoblje prihvatnih postaja sačinjavali su službenici OZNE i Ministarstva obrane. Pojedini bivši repatrici sjećali su se da im je susret s tim postajama ulio strah, i činilo im se da su se obistinile glasine koje su kolale u logorima u Njemačkoj: da će doći u domovinu i da će ih – progutati mrak.

Nelagodu je izazvalo i zapažanje da su Jugoslavenske vojne misije i delegati Državne komisije za repatrijaciju pri obilasku pojedinih bivših nacističkih logora i provizornih smještaja za oslobođene, svoje zanimanje fokusirali na osumnjičene ratne zločince, umjesto na njihove žrtve. Bivši logoraši su bilježili da je njihov povratak u domovini morao kasniti, zato što su ratni zločinci dobili prednost. U Buchenwaldu je Rudi Supek zbog njemu „neobjašnjivog“ kašnjenja početka repatrijacije, organizirao transporte jugoslavenskih povratnika uz pomoć logorskih drugova, čeških i slovačkih komunista, tako da je nekoliko kolona vojnih kamiona s povratnicima za Jugoslaviju išlo preko Praga i Čehoslovačke.

Jugoslavenskim je vlastima stalo do repatrijacije jugoslavenske djece iz inozemstva, djece iz mješovitih brakova i siročadi iz raznih logora: „...na hiljade djece... u Italiji i Austriji čame u raznim domovima i ne žele ih repatriirati zbog mržnje prema FNRJ...“ Ministarstvo socijalnog staranja je upozorilo socijalne komitete na važnost žurnog rješavanja pravnih zavrzlama među jugoslavenskim i stranim državljanima, npr. brakorazvodnih postupaka ili proglašenje mrtvima članova obitelji, kako bi se djeca jugoslavenskih roditelja što skorije vraćala u domovinu. Jugoslavenski predstavnici u inozemstvu moraju jugoslavenske građane podržavati i pomagati da djecu izbave iz domova i sirotišta. *Djeca koja su odvedena prisilno od roditelja za vrijeme NDH trebaju što prije pronaći roditelje*“, ali je trebalo paziti da ratna siročad ne postaje objektima imovinske špekulacije i zato pomno proučavati sve okolnosti i životne uvjete jugoslavenske rodbine, upozoravalo je ministarstvo narodne odbore.

Briga za djecu imala je i svoju tamniju stranu: kada su se jugoslavenski Židovi registrirali za Aliju, između 1946 i 1948. godine, ali i za kasnija iseljavanja, vlasti bi muškoj djeci nerijetko uskraćivale dozvole za napuštanje Jugoslavije; poglavito roditeljima s deficitarnim zanimanjima – liječnicima, tehničarima, inženjerima, kvalificiranim radnicima – su pa bi „ostavili izbor“: oputovati, ali bez djece, ili ostati u Jugoslaviji i ponovno spajati obitelji, Značajan broj upita Alija-iseljenika obraćali su se jugoslavenskim vlastima s molbom da im ipak dozvole spajanje obitelji i pošalju djecu, ili puste mlade, sinove i kćeri, što su ih tražili ostarjeli roditelji da bi im pomagali u za njih stranome svijetu. Pojedinci, stari i bolesni, bi se zbog nemilosrdnog stava vlasti naspram iseljavanja perspektivnih mladih ljudi, iz Izraela vratili se u Jugoslaviju.

Početkom godine 1949. jugoslavenske su vlasti službeno proglasile završetak organizirane repatrijacije iz inozemstva. No, ministarstva unutrašnjih poslova nisu smjela odbiti nikoga tko bi nakon službenog isteka roka zatražio legalni povratak u domovinu – samo su kandidati morali proći kudikamo strože provjere identiteta i saslušanja o ponašanju u ratu.

REPATRIJACIJA IZ JUGOSLAVIJE

Kad je prva, provizorna vlada Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ), osnovana 7.ožujka 1945.godine, preuzela sve obaveze članstva Jugoslavije u „Anti-Hitlerovskoj koaliciji“ (u neformalnom savezu Velike Britanije i Sovjetskog saveza, sklopljenog 1. siječnja 1942.godine), obvezala se na repatrijaciju svojih građana iz inozemstva, ali i na repatriranje stranaca, koji su se u trenutku završetka rata našli u Jugoslaviji. „Repatrijacijski fond“ dokumenata u Hrvatskom Državnom arhivu u Zagrebu sadrži niz dokumenata o tome, kako su se strani Židovi i Židovke odvažili izlaziti iz skrovišta ili iz partizanskih logora, ne bi i se u lokalnim Narodnim odborima (do 8.5.1945. su to bili Narodnooslobodilački odbori) po općinama oslobođenih teritorija, registrirali za repatrijaciju. Sa čuđenjem i nevjericom bi lokalne vlasti registrirale molbe Austrijskih i njemačkih Židova da se namjeravaju vratiti u zemlje koje su ih osramočene, ponižene i opljačkane protjerale preko granice, u zemlje njihovih ubojica. Željeli su se vratiti onamo, u zemlje progonitelja – a od 1946.godine su se poljski Židovi sklonili u Njemačku: paradoksalno, Židovi su pobjegli u zemlju ubojica, nadajući se spasu od novog antisemitizma u Poljskoj i od ponovnog oživljavaju protužidovskih izgređa i u Mađarskoj. I povratak jugoslavenskih Židova u Jugoslaviju značio je povratak u „oduzetu im domovinu“, u zemlju koja je četiri godinama Židovima i Židovkama uskraćivao sva prava.

Fond „Zemaljska komisija za repatrijaciju“ u Hrvatskom Državnom arhivu sadrži brojne transportne popise o Židovima repatrircima iz bivšeg Njemačkog Reicha i njegovih okupiranih teritorija, gdje su se nalazili zloglasni logori za istrebljenje. Ne manje brojni su popisi kandidata za repatrijaciju iz Jugoslavije: za Mađarsku, odatle su bili deportirani Židovi kao prisilni radnici na nacističkom „Jugoistočnom bedemu“, sustavu utvrda koji je trebao štititi Njemački Reich od Baltičkog mora sve do Jadrana, a djelom su građevinski radovi repatriraca zahvatili i Međimurje pa čak i Baranju.

Drugi kandidati bili su židovski „robovski radnici“ u rudniku Bor, koji su od druge polovine 1944.godine protjerani iz Bora kroz Vojvodinu i Hrvatsku, u brojnim marševima smrti iz Bora, također prema „Jugoistočnom bedemu“.

Za sve ove kategorije trajale su registracijske formalnosti i provjere uglavnom do 1947.godine. Oni bi od Međunarodnog odbora Crvenog križa ili od Međunarodne organizacije za migracije (IOM, osnovane 1947. kao nasljednica UNRRA) dobili iskaznice kojima su u organiziranim transportima prelazili granice. Vidjeti što je ostalo od ostataka obitelji i domova, to je bila jaka pokretačka snaga – jaka podjednako za jugoslavenske Židove koji su se velikom većinom vratili iz logora ili iz egzila. Volja za život, odlučnost graditi ga iznova -to je bila motivacija. Poriv za osvetom? Nije ga bilo.

Zaključno se može ustanoviti da su jugoslavenski Židovke i Židovi koji su preživjeli logore smrti, u koje su ih isporučivali Nijemci, ali uz djelatnu pomoć domaćih kolaboracijskih snaga, najvećim djelom birali povratak u Jugoslaviju, u novu-staru domovinu (iz oslobođenih logora smrti samo pojedinci se nisu odlučili na povratak: dali su se vrbovati od Saveznika u njihove vojske, iako je to značilo nastaviti ratni put na Dalekom Istoku). Jugoslavija ih je integrirala, s poteškoćama, ali ipak – i bila je jedna od malobrojnih socijalističkih zemalja 1945., u kojima antisemitizam nije digao glavu, kao što je to bilo u drugim zemljama u kojima su komunisti već pripremali dolazak na vlast. Reintegracija u socijalističko društvo „u izgradnji“ nije protekla bez poteškoća i uz obostrano nepovjerenje – ali, za razliku od tematike iz Törökova filma „1945“, nisu netragom nestali iz svijeta, koji bi im bio stran. Prihvatili su zemlju kao staru-novu, svoju domovinu.

Anne Maria Gruenfelder:

Überlebende der Shoa – Rückkehr oder auch „Heimkehr“?

Der ungarische Regisseur Ferenc Török konfrontierte seinen Film mit dem lapidaren Titel „1945“ (2017) das internationale Publikum mit einem Ereignis, das bei Kriegsende kaum jemand erwartet hatte: Aus den Todeslagern der Nazis kehrten Überlebende in ihre früheren Wohnorte zurück, tauchten vor ihren Häusern und in ihren Ortschaften auf – zur Beklemmung der neuen Bewohner. Diese hatten sich während des Krieges, als sie nach dem Abtransport der Eigentümer diese Objekte in Beschlag nahmen, nicht den Kopf darüber zerbrochen, wohin die Transporte wohl gehen mochten und was mit den „Reisenden“ weiter geschehen mochte. Die Bauern in einem ungarischen Dorf reagierten auf die Ankunft zweier Juden peinlich berührt:

Die Überlebenden aus Auschwitz verließen das Lager. Das Bild wurde von „Stiftung Gedenkstätten Buchenwald und Mittelbau-Dora“ Weimar zur Verfügung gestellt

Der Trinker im Dorf ging seinem Antrieb nach, beim Pfarrer zu beichten – der Pfarrer aber hatte selbst Grund zur Sorge: in diesem kleinen Dorf wusste jeder von jedem, wie er sich im Krieg verhalten, wer wen denunziert, wer geholfen hatte und wer nicht, obwohl er hätte helfen können. Einige beharrten trotz darauf, daß eine neue Zeit angebrochen, neue Herren gekommen seien. Auch die beiden

Ankömmlinge erkannten, daß sie aus der Zeit gefallen seien und diese Welt nicht mehr die ihre sei. Sie gingen wieder – ins Unbekannte.

Auch nach Kroatien kehrten nach Kriegsende, bis 1946 ca. 3000 Jüdinnen und Juden aus den Vernichtungslagern der Nationalsozialisten im Osten zurück. Jene, die sich 1941 vor der Verfolgung durch die Flucht auf das italienische Besatzungsgebiet retten konnten oder die in italienische Internierungslager eingewiesen worden waren, kamen ebenfalls wieder. Von mehreren Tausend jüdischen Flüchtlingen aus Deutschland, Österreich, der Tschechoslowakei und Polen, die im Königreich Jugoslawien von der Verfolgung eingeholt wurden, teilte eine nicht zu ermittelnde Zahl das Schicksal der jugoslawischen Jüdinnen und Juden; einzelne überlebten: entweder unter dem Schutz der Partisanen, oder selbst als Partisanen.

Als ich 2015 die Forschung zu den Schicksalen der jugoslawischen Jüdinnen und Juden der Vernichtungslager in Angriff nahm, musste ich feststellen, daß die Forschung die Geschichte des Holocaust (richtiger: der Shoa) mit der Befreiung der Vernichtungslager durch die Alliierten endete und als „betrachtet wurde. Mir stellte sich die Frage: Wie ging es mit den Überlebenden der Vernichtungslager weiter, wenn es überhaupt weiter ging? 2015 gab die

jüdische Schriftstellerin und Judaistin Jasminka Domaš gerade den ersten Band ihrer als Trilogie angelegten „Beiträge zur Erforschung der Geschichte jüdischer Familien“ heraus. Die von ihr gesammelten Erinnerungen Überlebender enthalten nur karge über die erste Zeit unmittelbar nach der Befreiung und bis zur Rückkehr nach Jugoslawien: so als hätten sie die Heimkehr nur als „Zwischenzeit“ (Der österreichische Schriftsteller Albert Drach in seinem autobiografischen Roman zum Erlebnis von Verfolgung und Flucht vor den Nazis. 1968) wahrgenommen. Die Mühen des Neubeginns und der Konfrontation mit den Verlusten sowie das Bemühen, so rasch wie möglich wieder Normalität zu schaffen: dies war das Thema mit Variationen.

Der im Kroatischen Staatsarchiv in Zagreb verwahrte Nachlass des Zagreber Philosophen und Soziologen Rudi Supek, Buchenwald-Häftling von Jänner 1943 bis zur Befreiung des Lagers (11.4.1945 enthält ein seltenes, unveröffentlichtes Dokument zur Befreiung Überlebender in einem nationalsozialistischen Konzentrationslager: Er selbst und seine Lagerkameraden, Kommunisten und „Widerständler“ aus vielen europäischen Nationen halfen der US-Armee bei der Befreiung des Lagers und bei der Repatriierung. Das Lager war überfüllt von Häftlingen, die die Todesmärsche nach der „Evakuierung“ von Auschwitz und Nebenlagern vor der Ankunft der Roten Armee überlebt hatten. Auch die Ravensbrücker Frauen, unter ihnen die nachmalige Doyenne der jugoslawischen Geschichtswissenschaft, Mirjana Gross kehrte über Buchenwald nach Jugoslawien zurück.

Aus den Lagern auf dem Reichsgebiet konnten die Insassen – nach der Befreiung am 11. April 1945 noch weiter dort verbleibend – erst im Juni 1945 die staatlich organisierte Heimreise antreten. Die Verkehrswege Richtung Süden waren wegen der auf österreichischen Territorium noch kämpfenden SS und versprengter Wehrmachtseinheiten sowie mit ihnen verbündeter antikommunistischer Verbände unpassierbar und sanierungsbedürftig.

Die Alliierten gestatteten wegen der noch umkämpften „Widerstandsnester“ keine Bewegung von Einzelpersonen, die die Truppenbewegungen der Alliierten gestört hätten. Das Verbot galt für Privatpersonen auch wegen deren Sicherheit: Sie hätten als Deserteure oder als Spione betrachtet werden können oder von der Bevölkerung als Vergeltung umgebracht werden können. Wie berechtigt das Verbot war, erkannten die beiden jugoslawischen Kriegsgefangenen Egon Kon und Jakica Gaon – beide aus Sarajewo, beide in einem Speziallager für jüdische Kriegsgefangene - die sich zur Roten Armee durchschlugen. Sicherheitshalber verbargen sie ihre jüdische Identität, aber auch so mussten sie lange Verhöre und Überprüfungen durchstehen, bis sie von den Sowjets repatriiert wurden.

ORGANISATION DER REPATRIERUNG

Die Rote Armee repatriierte schon seit März 1945 Richtung Jugoslawien südlich der Sirmienfront. Die von den Sowjets befreiten Überlebenden des Budapester Ghettos und der zahlreichen Verstecke und aus den von ihr eroberten Regionen in Polen kamen mit sowjetischen Transporten nach Jugoslawien. Zu diesem Zeitpunkt hatte die provisorische Regierung des Demokratischen Föderativen Jugoslawien (DFJ) noch keine Vorsorge zum Empfang und Unterbringung der Heimkehrer getroffen.

Das AVNOJ-Präsidium verlautbarte am 28. April 1945 ein Memorandum mit der „Aufforderung an alle jugoslawischen Staatsbürger im Ausland“, sich innerhalb von vier Monaten ab dem Datum der Aufforderung bei den Vertretern der Jugoslawischen Militärmissionen bei den Alliierten zwecks Repatriierung zu melden. Nichtmeldung zog die Aberkennung oder Verweigerung der jugoslawischen Staatsbürgerschaft nach dieser Frist nach sich.

Jugoslawien übte mit der Drohung des Entzugs oder der Verweigerung der Staatsbürgerschaft Druck auf die Jugoslawen in Ausland aus. Die hohe Zahl von Verlusten an Menschenleben im

Krieg lässt diesen Zwang gerechtfertigt erscheinen: Jugoslawien stand laut einer Liste des Internationalen Komitees vom Roten Kreuz (IKRK/CICR) an sechster Stelle der europäischen Länder hinsichtlich der Zahl der menschlichen Verluste. Das internationale Dokument, auf das sich Jugoslawien stützen konnte, war die Moskauer Deklaration vom 30.10.1943. Der Beschluß von der Zweiten AVNOJ-Sitzung (Jajce 29./30.November 1943.), die im Ausland weilenden jugoslawischen Staatsbürger nach Hause zu holen, deckt sich mit dem Anliegen der Moskauer Deklaration. Aber – diese beiden beziehen sich gerade nicht auf die Heimkehr von Zivilpersonen, auf die Opfer der Naziverbrechen, sondern auf die Täter: „Repatriierung“ bedeutet sowohl in der Moskauer Deklaration wie in den AVNOJ-Beschlüssen: „Rückführung der Täter „(ungeachtet ihrer Staatsangehörigkeit) an jene Orte, in jenen Staaten, in denen sie Verbrechen begangen hatten, und Justifizierung ihrer Taten durch die dortigen Gerichte. Hatten die Täter Verbrechen in mehreren Staaten begangen, so wurde für sie ein eigenes internationales Kriegsverbrechertribunal geschaffen: das Internationale Militärtribunal (IMTWC) in Nürnberg. Jugoslawien konnte aufgrund dieser Deklaration die Auslieferung aller Angehörigen der Achsenmächte aller Hierarchieebenen, aller Mitunterzeichner der Beschlüsse der „Wannseekonferenz“ vom 20.Jänner 1942 über die „Endlösung der Judenfrage“ und die Ausrottung aller europäischen Juden, sowie die Planer und Vollstrecker der „Aktion Reinhard“, die für die Vernichtungslager im Osten und – im Fall Jugoslawiens - die Deportation aus der „Operationszone Adriatisches Küstenland“ als „Schreibtischtäter“ und Ausführende zu bestrafen waren. Die Auslieferungsanträge konnte Jugoslawien sowohl für seine eigenen Staatsbürger wie auch für deutsche, italienische, ungarische, bulgarische und albanische Täter stellen.

Für die insgesamt ca. 11 Millionen „Displaced persons“ – „Gestrandete“ des Krieges, „Versetzte“, Kriegsgefangene“ – die sich zum Kriegsende auf dem Besatzungsgebiet der Alliierten befanden, hatte die Konferenz von Potsdam (Juli 1945) die Heimholung durch ihre Herkunftsländer beschlossen. Die Westalliierten beharrten auf dem Prinzip der Freiwilligkeit, nur die Sowjetunion forderte von ihren Staatsangehörigen im Ausland die obligate Heimkehr (und in diesem Sinn darf man auch die Aufforderung des jugoslawischen Präsidiums des AVNOJ verstehen, die in das Gesetz über die Repatriierung zwangsweise verschleppter jugoslawischer Staatsangehöriger vom 23.August 1945 aufgenommen wurde. Das Gesetz besagte zudem explizit, daß die Anmeldung zur Repatriierung und die Heimkehr ein späteres Gerichtsverfahren wegen Kriegsverbrechen nicht ausschließt.

Das Präsidium des AVNO verfügte am 28.April 1945 die Bildung zweier Kommissionen zur technischen Implementierung der Repratriierung: *Die Staatskommission zur Ermittlung von Kriegsverbrechen der Besatzer und ihre Kollaborateure*. und die *Staatskommission zur Repatriierung*. Für die Kriegsverbrecherkommission zuständig waren das Innen- und das Verteidigungsministerium, die Repatriierungskommission wurde vom Sozialministerium gebildet, hatte aber ihre Tätigkeit mit dem Innen- und dem Verteidigungsministerium zu koordinieren.

Die Kriegsverbrecherkommission kam zu ihren Informationen über verdächtige Kriegsverbrecher und Verbrecher gegen die Menschlichkeit durch die Zusammenarbeit mit den lokalen Volksbefreiungsausschüssen (nach dem 8.Mai 1945 „Volksausschüsse“). Die Bevölkerung wurde aufgefordert, alle ihr bekannten Personen und verdächtigen Personen zu melden (was dem Denunziantentum Tür und Tor öffnete).

Die Repatriierungskommission durfte aufgrund der Genehmigung des gesamtjugoslawischen Sozialministeriums die von den Ustaschabehörden nicht ins Ausland geschafften Bankeinlagen für die Betreuung der Repatriierungstransporte und die Versorgung der Reisenden aufwenden. Die Radioprogramme des Jugoslawischen Rundfunks strahlten Informationssendungen für die Heimkehrer und Appelle an die Bevölkerung aus, den Heimkehrern mit Sachspenden an Kleidung, Schuhen und Lebensmitteln zu Hilfe zu kommen. Vor allem die Möglichkeit, wieder

ihre Wohnungen und Häuser zu beziehen und 1941 geraubtes bewegliches Eigentum zurückzuerhalten, ermutigte die Rückkehrer. Radio Belgrad vermittelte den Reisenden, daß der Staat das Eigentum aller „*unfreiwillig ins Ausland Deportierten*“ unter seine Obhut genommen, also sequestriert habe, um es gegen Veräußerung, Missbrauch oder Beschädigung zu schützen; bei der Heimkehr werde es ihnen gegen den Nachweis ihrer Eigentümerschaft sofort zurückerstattet. Diese Zusicherung klang zwar vertrauensfördernd; aber niemand konnte vorhersehen, wie viele Hürden sich gegen diese Regelung aufbauen und wie ablehnend sich die eingessene Bevölkerung dagegen verhalten würde.

DER VERLAUF DER REPATRIERUNG – BEGEGNUNG MIT STAATLICHEM MISSTRAUEN

Um die Repatriierungstransporte aus den alliierten Besatzungszonen in Deutschland, Österreich und Norditalien (sie kamen zumeist mit Zügen, einzelne auch mit Militärlastwägen) in Empfang zu nehmen, richteten die Repatriierungsstäbe in den Grenzbahnhöfen „Repatriierungsbasen“ ein.

Aus den Zonen der Westalliierten in Deutschland und Österreich kamen diese Transporte per Bahn und per LKWs aus Richtung Tarvis in den Grenzbahnhof Jesenice. Die Transporte aus den Besatzungszonen der Roten Armee erreichten Jugoslawien über Čakovec, Kotoriba, Koprivnica und Subotica. Rückkehrer aus Italien kamen von 1945 bis 1947 über den Grenzbahnhof Divača; nach der Einrichtung der von der Pariser Friedenskonferenz (10.2.1947, mit Inkrafttreten am 15.9.1947) beschlossenen „Zone A“ und „Zone B“ wurde am 23. Oktober 1947 der Grenzbahnhof nach Sežana: zurückverlegt werden. Auch Šempeter bei (Nova) Gorica diente als Empfangsstation, von der aus ein eigener jugoslawischer Kommissar die Ankömmlinge je nach Herkunft und Nationalität weiterverwies: Die Slowenen nach Tolmin, die Nichtslowenen Richtung Zagreb.

In diesen Basisstationen wurden die Ankömmlinge auf TBC und venerische Erkrankungen untersucht und positive Fälle sofort in Krankenhäuser der Umgebung eingewiesen. „Informationsgespräche“ mit Offizieren des Nachrichtendienstes des Innenministeriums (OZNA) über die Gründe ihres Aufenthaltes im Ausland, ihr Verhalten im Krieg oder in den Lagern, ihre Beziehungen zu Menschen im Ausland und in der Heimat zählten zum Ritual des Aufnahmeverfahrens. Von der Beurteilung der Antworten hing es ab, ob die Repatriierten weiterreisen durften oder ob sie sich für weitere „Informationsgespräche bereithalten mussten und in eines der provisorischen Quartiere in den Städten eingewiesen wurden.

Die Jüdische Kultusgemeinde Zagreb richtete für ihre Angehörigen, die aus dem Exil oder aus Lagern oder aber aus der Partisanenarmee heimkehrten, eigene „Quartiere“ ein. Sie hatte vom Stadtkomitee für Wohnungsfragen in Zagreb die Genehmigung zur Wiederbenutzung jener Gebäude erhalten, sie im April 1941 hatte zwangsräumen müssen: das Gebäude in der Palmotičeva 16, und die Räume von „Makabi“ auf Nummer 22, sowie die Räume in der Haulikova Nr. 5. Dort richtete die Kultusgemeinde die zentrale Küche und Mensa ein, während die anderen beiden Gebäude als „Schlafräume“ dienten. Das Kroatische Staatsarchiv in Zagreb verwahrt die Dokumentation über die Hilfe, die die Stadt Zagreb der Kultusgemeinde bei der Versorgung der Heimkehrer leistete: Das Jugoslawische Rote Kreuz und die UN-Organisation für Wiederaufbau (United Nations Relief and Rehabilitation Administration; UNRRA) lieferten ihr Lebensmittel, Eisenbetten und Bettwäsche aus den Magazinen mit den von der Ustascha Vorräten und aus Requirierungen in den Kampfgebieten oder konfiszierter Ware von „Volksfeinden“.

Erst im Laufe des Jahres 1947 wurden in Zagreb und in größeren Städten staatliche „Aufnahmezentren“ in den von der Ustascha verlassenen Amtsräumen und Institutionen eingerichtet. Fast zwei Jahre lang mussten solche Räume und Privatwohnungen, Gasthäuser und Hotels, sogar jene der gehobenen Kategorie als provisorische Quartiere dienen. Das

Zagreber Luxushotel „Esplanade“ erhielt Rückkehrer aller möglichen Nationalitäten zugewiesen: Luxusstandard konnte es ihnen damals nicht bieten: Vier Jahre lang hatte dort die deutsche „Abwehr“ residiert und höhere deutsche Militärs gewohnt; sie hinterließen das Hotel 1945 in desolatem Zustand. Das Sozialministerium der Volksrepublik Kroatien finanzierte die Sanierung des Hotels und die Lebenshaltungskosten der „Gäste“.

Ein zentrales Aufnahmelager entstand in Zagreb im März 1947 in einem Komplex von Baracken, die von den Ustaschabehörden im Jahre 1941 südlich des Hauptbahnhofes, als Quarantänestation für die als Vertragsarbeiter für Deutschland verpflichteten Reisenden aus der Provinz. Diese Baracken mit der Adresse „Na Kanalu“ („Am Kanal“) dienten als Ambulanz, Entlausungs- und Desinfektionsstation sowie Sanitäranlagen für die Reisenden.

Solche Aufnahmelager entstanden nach und nach in allen größeren Städten. Die Behörden waren bestrebt, den dort zu unfreiwilligem Aufenthalt Eingewiesenen das Verweilen einigermaßen angenehm zu gestalten – zum einen, um die Gerüchte zu widerlegen, die in den Lagern für „Displaced-persons“ der Alliierten von Ustascha und Tschetniks ausgestreut wurden: In Jugoslawien würden die Heimkehrer von der Polizei und dem Geheimdienst schikaniert und „verschwinden schließlich im Dunkel der Nacht“. Nicht nur solche Gerüchte von Terror und Schrecken sollten widerlegt werden; die Behörden hofften auf positive Propaganda unter jenen, die mit der Heimkehr noch zögerten. Daher wurden die als Aufnahmezentren vorgesehenen Räumlichkeiten vor der Inbetriebnahme saniert und regelmäßig gepflegt, um dann den Benutzern auch Unterhaltung zu bieten und die „Informationsgespräche“ möglichst zügig abzuwickeln, besonders wenn Familien mit Kindern im Spiel waren. Für die Sanierung und Pflege wurden die Insassen miteingespant; die Hauptarbeiten leisteten deutsche Kriegsgefangene; Jugend- und Frauenorganisationen sowie „Betriebsbrigaden“ leisteten „freiwillig“ Hilfe. Die Verpflegung stammte vom Jugoslawischen Roten Kreuz und von UNRRA.

Aber die Auskundschaftung der Heimkehrer blieb doch Priorität auch in den Aufnahmezentren. Dort selektierten die Ermittler die Heimkehrer und entschieden, wer bald entlassen werden durfte und wer „näher“ inspiziert und dann auch weiterhin kontrolliert werden sollte. Letztere blieben zeit ihres Lebens nicht von der polizeilichen Kontrolle verschont. Einzelne Zeitgenossen erinnerten sich daran, daß ihnen die gesamte Prozedur des Empfangs in der Heimat unheimlich erschien und Angst einjagte, so daß sie auch die in den alliierten Lagern kursierenden Gerüchte – sie würden eines Tages im Dunkel der Nacht spurlos verschwinden – zu glauben begannen.

Angst empfanden sie auch deshalb, weil die jugoslawischen Delegierten der Militärmissionen und der Repatriierungskommission auffällig nach Kriegsverbrechern fahndeten, statt sich um die Opfer der Verfolgung zu kümmern. Die ehemaligen Lagerhäftlinge registrierten, daß ihr Heimtransport verschleppt wurden und die der Kriegsverbrechen Verdächtigten Vorrang erhielten. In Buchenwald entschloss sich Rudi Supek wegen der Ungeduld der wartenden Kameraden wegen der ihnen unerklärlichen Verzögerung der Heimkehr, diese mit Hilfe von kommunistischen Mithäftlingen aus Tschechien und der Slowakei auf eigene Verantwortung zu organisieren und über Prag und die Tschechoslowakei nach Jugoslawien zu führen.

Eine Kategorie lag den jugoslawischen Behörden doch am Herzen: Jugoslawische Kinder im Ausland, in Kinderheimen und Waisenhäusern: Kinder aus Mischehen, Kriegswaisen und Waisen aus Nazilagern. Die jugoslawischen Behörden mutmaßten, daß diese Kinder „aus Abneigung gegen das neue Jugoslawien“ lieber in Heimen belassen würden, als sie dem jugoslawischen Staat zu überlassen. Daher wies Jugoslawien seine Vertretungen bei den alliierten Militärverwaltungen an, alle rechtlichen Hindernisse wie verschleppte Ehescheidungsverfahren und Todeserklärungen zu beschleunigen und die Kinder in ihre Heimat zurückzubringen. Eltern, denen ihre Kinder zwangsweise entzogen wurden, mussten so

rasch wie möglich wiedergefunden werden. Auch musste darauf geachtet werden, dass Waisen nicht zu Vermögensspekulationen missbraucht würden, so dass jugoslawische Verwandte, denen man diese Kinder anvertrauen könnte, zuvor auf ihre Lebensbedingungen zu überprüfen seien.

Die Sorge um die jugoslawischen Waisen im Ausland hatte jedoch auch eine Kehrseite: Die Wiedervereinigung mit den Eltern lag den Behörden nicht am Herzen, als es darum ging, Eltern mit Kindern die Ausreise nach Palästina/Israel (1946-1948 und auch später) im Rahmen der Jugoslawischen Alija zu genehmigen. Vor allem männlichen Minderjährigen wurde die Ausreisegenehmigung nicht selten versagt, auch wenn dadurch Familien auseinandergerissen wurden. Eltern mit Mangelberufen – Medizinische und technische Berufe, sowie FacharbeiterInnen wurden nicht selten vor die Entscheidung gestellt: Ausreise, aber ohne Kinder oder in Jugoslawien bleiben, weil solche Berufe für den Wiederaufbau benötigt wurden. Es gibt eine erhebliche Zahl von Eingaben aus Israel, von Eltern, die um die Reisegenehmigung für ihre wiederaufgefundenen, aber in Jugoslawien festgehaltenen Kinder und Jugendlichen baten. Auch altgewordene Eltern ersuchten darum, um in der ihnen fremden Umgebung von ihren Kindern unterstützt zu werden. Ebenso gibt es Nachweise über Personen, die sich zur Rückkehr nach Jugoslawien entschlossen, um bei ihren Kindern bleiben zu können.

REPATRIERUNGEN AUS JUGOSLAWIEN

Mit der Anerkennung der ersten provisorischen Regierung des Demokratischen Föderativen Jugoslawien (DFJ) durch Grossbritannien am 7. März 1945 gingen auf diese die Verpflichtungen der Antihitler-Koalition über (die bis dahin von der jugoslawischen Exilregierung in London wahrgenommen wurden): Dazu gehörten einerseits die Repatriierung der eigenen Staatsbürger aus dem Besatzungsgebiet der Alliierten, andererseits die Repatriierung der in Jugoslawien weilenden ausländischen Staatsangehörigen in deren Heimatländer. Der Quellenbestand „Landes-Repatriierungskommission“ im Kroatischen Staatsarchiv enthält zahlreiche Belege für die Anwesenheit von Jüdinnen und Juden aus Deutschland und Österreich, Polen, der ehemaligen Tschechoslowakei, Ungarn, Rumänien und Palästina, die sich aus ihren Verstecken hervorwagten, aus der Partisanenarmee abgerüstet wurden und sich bei den Volkskomitees (bis 8.5.1945 „Volksbefreiungskomitees“) als „Überlebende“ zur Repatriierung meldeten. Von einzelnen kann man die Geschichte ihrer Herkunft rekonstruieren.

Der Quellenbestand „Landes-Repatriierungskommission“ enthält mehrere Transportlisten mit Namen ungarischer, polnischer, rumänischer und auch palästinensischer Insassen von Transporten, die Jugoslawien im Transit Richtung Osten durchquerten. Manche Insassen, den Namen nach zu schließen, Jüdinnen und Juden, sprangen unterwegs ab. Unter den Reisenden aus Ungarn befanden sich Jüdinnen und Juden, die am berüchtigten „Südostwall“, der nationalsozialistischen Grenzbefestigung, die vom Baltikum bis an die Adria reichen sollte, als „Schanzarbeiter“ bis zur Erschöpfung arbeiten mussten. Unter ihnen waren Personen, die zuvor im Kupferbergwerk Bor (Banat) eingesetzt waren und nach dem Vordringen der Roten Armee in Märschen zum „Südostwall“ nach Westungarn und Burgenland getrieben worden waren. Nach der erschöpfenden Arbeit am Schanzwerk mussten sie, als die Rote Armee schon Westungarn und das Burgenland erreichte, weiter durch die Steiermark Richtung Mauthausen marschieren, wo die Überlebenden von der US-Armee befreit und in ihren Lazaretten in Italien wieder Kräften gebracht wurden.

Zu Jahresbeginn 1949 gaben die jugoslawischen Behörden offiziell den Abschluss der Repatriierungstransporte bekannt. Die Innenministerien und nachgeordneten Stellen durften Nachzügler jedoch nicht abweisen. Aber solche Personen wurden besonders strengen Identitätsfeststellungen und „Informationsgesprächen“ unterzogen.

Abschließend ist festzustellen, dass jugoslawische Jüdinnen und Juden, Überlebende der Todeslager die Heimkehr in ihr Herkunftsland dem Angebot der Alliierten vorzogen, in ihre militärischen Dienste zu treten (dies hätte Militärdienst an den Pazifikfronten bedeutete, wo der Krieg erst im August 1945 endete)

In Jugoslawien konnten sie sich wieder integrieren – nicht ohne Schwierigkeiten, aber doch. Jugoslawien war 1945 eines der wenigen europäischen Länder, in denen der Antisemitismus nicht so hell auf loderte, wie in Polen, Ungarn und Rumänien. Zum Unterschied vom eingangs zitierten Film von Ferenc Török mussten die Heimkehrer nicht feststellen, dass sie im eigenen Land wie Fremde empfangen wurden, sondern als Mitbürger – zwar als kontrollierte und verdächtige Mitbürger - nicht anders als die im Lande verbliebenen Menschen. Die Rückkehr bedeutete für sie auch eine Heimkehr in die neue/alte Heimat